

Partizanski ratni zločin u Španovici

Budimir, Barbara

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:034200>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-23**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Barbara Budimir

**PARTIZANSKI RATNI ZLOČIN U
ŠPANOVICI**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2023.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA POVIJEST

Barbara Budimir

**PARTIZANSKI RATNI ZLOČIN U
ŠPANOVICI**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Vladimir Šumanović

Zagreb, 2023.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF CROATIAN STUDIES
DIVISION OF HISTORY

Barbara Budimir

PARTISAN WAR CRIME IN ŠPANOVICA

MA WORK

Supervisor: doc. dr. sc. Vladimir Šumanović

Zagreb, 2023.

Sažetak

Partizanski ratni zločin u Španovici

Rad donosi opis napada jugoslavenskih partizana na selo Španovicu u Slavoniji, kotar Pakrac, početkom listopada 1942. godine. Tema rada je dosad potpuno neobrađena u hrvatskoj historiografiji. Većim se dijelom temelji na analizi arhivskih dokumenata, objavljenih dokumenata u zbornicima NOR-a i drugim zbornicima. Literatura koja sadrži svjedočanstva o zločinima korištena je sa svrhom potvrde točnosti ili demantiranja partizanskih podataka u dokumentima. U radu su prikazane okolnosti napada i svi elementi partizanskog zločina koji su počinjeni tijekom i nakon samog napada. Navedeni su i primjeri progona Španovčana nakon uspostave jugoslavenske komunističke vlasti. Objašnjene su posljedice zločina u Španovici zbog čega je selo pod tim imenom u potpunosti prestalo postojati do Domovinskog rata.

Ključne riječi: napad na Španovicu, partizanski ratni zločin, Pripremna bojna, Prvi slavonski NOP odred, Španovica, III. operativna zona

Abstract

Partisan War Crime in Španovica

This graduate thesis presents an account of the attack by Yugoslav Partisans on the village of Španovica in Slavonia, Pakrac district, at the beginning of October 1942. The topic of this paper is previously unexplored in Croatian historiography. Paper is primarily based on the analysis of archival documents, published materials in the collection of the National Liberation War (NOR), and other compilations. Literature containing testimonies about the crimes is used to either confirm the accuracy or refute the partisan information in the documents. The paper outlines the circumstances of the attack and all elements of the partisan crime committed during and after the attack itself. Instances of post-war communist persecution of the residents of Španovica are also cited. The consequences of the crime in Španovica are explained, which led to the complete eradication of the village under that name until the Croatian War of Independence.

Keywords: Attack on Španovica, First Slavonian Partisan Detachment, Partisan War Crime, Preparatory Unit, Španovica, Third Operational Zone

Sadržaj

1. Uvod.....	2
2. Opći podatci	3
3. Nadležnost vlasti Nezavisne Države Hrvatske (NDH).....	4
4. Stanje u III. operativnoj zoni (OZ) do napada na Španovicu.....	5
5. Uzroci i okolnosti napada	7
6. Zapovjedna i politička odgovornost i partizanske postrojbe	8
7. Broj vojnika	9
8. Tijek napada.....	10
9. Poginuli i ubijeni.....	14
10. Palež i pljačka Španovice	17
10.1. Uništavanje crkve i groblja u Španovici	20
11. Posljedice napada na Španovicu	21
12. Raspis štaba III. OZ od 7. listopada 1942. godine o partizanskim iskustvima u napadu na Španovicu	21
13. Letak štaba III. OZ narodu Slavonije povodom likvidacije Španovice	23
14. Stvaranje nove partizanske brigade nakon zauzimanja Španovice	25
14.1. Sastav Prve slavonske NOU brigade, preustroj slavonskih NOP odreda i daljnje djelovanje	26
15. Kratki ratni putevi i napredovanja rukovodstva slavonskih partizana nakon zauzimanja Španovice	27
16. Pitanje „srpske osvete“ nad Španovčanima i političko-vojna odgovornost za zločin... 36	
17. Španovica i Španovčani krajem Drugog svjetskog rata i nakon završetka rata	38
17.1. Progon, logori i preseljenje	38
17.2. Konfiskacija imovine i kolonizacija novog stanovništva	40
18. Zaključak.....	43
19. Izvori i literatura.....	45

1. Uvod

Partizanski ratni zločin u Španovici pokraj Pakraca počinjen je prilikom i nakon napada jugoslavenskih partizana na Španovicu od 4. do 6. listopada 1942. godine. Rad se temelji na kritičkoj obradi arhivskih izvora Hrvatskog državnog arhiva i objavljenih izvora u zbornicima NOR-a. Konzultirana je i literatura partizanskih postrojbi i rukovodstva napada te ostala literatura relevantna za ovu temu. Korištene su i knjige Zvonimira Erjavca „Španovački rodoslov, Rekonstrukcija mjesta kojeg više nema“ (2006.) i Tončija Erjavca „Španovica, kronika nastajanja i nestanka“ (1992.). Iako više publicističkog karaktera, svjedočanstva preživjelih iz ovih knjiga više su puta u radu poslužila kao potkrjepa istinitosti ili za stjecanje sumnje u osnovanost jugoslavenskih komunističkih dokumenata.

Cilj diplomskog rada je iznijeti uzroke i posljedice zločina u Španovici te opisati zapovjedni lanac i partizanske postrojbe koje su izvršile napad na Španovicu. Cilj je i prikazati poslijeratnu sudbinu Španovčana i Španovice što bi trebalo potaknuti na izvršavanje zadovoljštine potomcima žrtava, a što do sada nije izvršeno ni u demokratskoj Hrvatskoj. Tema partizanskog zločina u Španovici je u hrvatskoj historiografiji dosad bila gotovo potpuno neobrađena. Izuzetak je hrvatski povjesničar Tomislav Jonjić koji je u svojoj knjizi „Hrvatska vanjska politika 1939.-1942.“ (2000.) spomenuo partizanski zločin u Španovici.¹

U radu su navedene okolnosti napada i vojno-politička situacija u partizanskoj III. operativnoj zoni (III. OZ) Glavnog štaba narodnooslobodilačkog pokreta (NOPO) Hrvatske koja je odgovorna za napad na Španovicu. Navedene su zapovjedne strukture i postrojbe koje su izvršile napad i zločine u Španovici. Demantirane su teze vodstva III. OZ o paleži i zločinima u selu kao o „srpskoj osveti“ i djelu pojedinaca. Istražena su napredovanja rukovodstva napada neposredno nakon napada na Španovicu, po osnutku Prve (Dvanaeste) slavonske narodnooslobodilačke udarne (NOU) brigade. Opisana je ratna i poratna sudbina Španovčana i sela Španovice, od zapaljenog sela i protjerivanja do zabrane povratka, konfiskacije imovine i naseljavanja novog stanovništva u Španovicu.

¹ JONJIĆ, Tomislav, *Hrvatska vanjska politika 1939.-1942.*, Libar, Zagreb, 2000., 636.

2. Opći podatci

Selo Španovica nalazi se u današnjoj Požeško-slavonskoj županiji uz cestu Pakrac-Požega, 10 km istočno od Pakraca. Smješteno je u podnožju Papuka sa sjeverne i Psunja s južne strane. Naziv mjesta etimološki potječe od oznake za vlastelinskog nadglednika, špana.² Selo je nastalo 1865. godine kada su na ovo područje naseljeni stanovnici s područja Ravne Gore, Mrkoplja, Starog Laza i s područja Slovenije.³ Stanovništvo se te godine naselilo na pustu zemlju između Dragovića i Branežaca koja je do tada služila kao pašnjak za stoku iz okolnih sela.⁴ Doseljenja su bila potaknuta otvaranjem Lujzijane i propašću prometa Karolinom, vrlo važnom za gospodarstvo žitelja koji su živjeli uz Karolinu. U to vrijeme se pojavila i kolera.⁵ Godine 1865. Bečka banka je odlučila prodati španovačku zemlju preko zagrebačke Prve hrvatske štedionice.⁶ Ovo je zemljište bilo izrazito pogodno zbog potoka Pakre koji je tekao uz selo. Novi su doseljenici u tri godine kupili (započeli dugogodišnju otplatu) svih 96 posjeda koji su bili na prodaju.⁷ U vrijeme naseljavanja, ovo je područje pripadalo općini Dragović. Do Drugog svjetskog rata i uništenja sela, broj hrvatskih kuća na ovom području porastao je na 297, a hrvatsko se stanovništvo djelomično proširilo iz Španovice (251 kuća) i na okolna vlaška/srpska sela Dragović (21 kuća), Branešće (2 kuće), Ožegovce i Bučje (23 kuće).⁸

Stanovništvo se pretežito bavilo šumarstvom i drvnim obrtima za razliku od ostalog većinski poljoprivrednog stanovništva Slavonije.⁹ Iz starog je kraja sačuvalo specifičnu kajkavštinu, neuobičajenu za Slavoniju.¹⁰ Stanovništvo je većinski bilo hrvatske nacionalnosti što je također bila posebnost s obzirom na to da je selo bilo okruženo većinski srpskim selima.¹¹ Jasno razlikovanje stanovništva vidljivo je na temelju međusobnog imenovanja ili etiketiranja. Španovčani su srpsko stanovništvo nazivali „Vlasima“, a oni su Španovčane nazivali „Kranjcima“. ¹² Srpskom stanovništvu se nije sviđjelo doseljenje Gorana u Španovicu pa su dizali pritužbe županijskoj vlasti, smatrajući Španovicu pašnjakom za svoju stoku. Zvonimir Erjavec je u svojoj knjizi ustvrdio da je prilikom naseljavanja Španovice vođena

² ERJAVEC, Tonči, *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, Novi liber, Zagreb, 1992., 17.

³ Isto, 16.

⁴ Isto, 14.

⁵ Isto, 13.

⁶ Isto, 14.

⁷ Isto, 17.

⁸ Isto, 8.

⁹ Isto, 26, 27.

¹⁰ Isto, 58.

¹¹ Isto, 7.

¹² Isto, 6, 8.

briga o pašnjacima za sva okolna sela, ali da „vlaško stanovništvo“ time nije bilo zadovoljno.¹³ Osim toga, istaknuo je da su Srbi svoju stoku pasli u Španovici samo na temelju običaja jer su stigli kao stočari u vrijeme turske najezde u 16. stoljeću, dok su Španovčani kupili i godinama otplaćivali ovu zemlju od 1865. godine na dalje.¹⁴

Razlikovanje stanovništva je dakle bilo prisutno u nacionalnom i govornom smislu, ali i na području gospodarstva i kulture. Tako su se Španovčani dičili svojim težaštvom i zanatlijskim radom te je u selu bila prisutna svojevrsna „gradska“ kultura.¹⁵ U vrijeme Drugog svjetskog rata u Španovici je bilo sjedište istoimene općine.¹⁶ Pod općinsku upravu spadala su sela Španovica, Dragović, Gornja i Donja Šumetlica, Gornji i Donji Grahovljani, Velika Dereza, Brusnik, Lipovac, Kusonje, Kragović, Donji Čaklovac i Barice.¹⁷

3. Nadležnost vlasti Nezavisne Države Hrvatske (NDH)

Na području Španovice su se od kraja ožujka 1942. godine smjestile ustaške snage radi kontrole ceste Pakrac-Požega i područja oko Papuka i Psunja. U selu je bila smještena satnija Ustaške vojnice i tzv. Pripremna bojna s 60-80 pripadnika.¹⁸ Prema Tončiju Erjavcu, ustaška satnija je bila nepotpuna i imala je 36 vojnika pod zapovjedništvom poručnika Josipa Joje Čačića. U ovom je sastavu bilo i 12 Španovčana.¹⁹ I pripremna bojna je bila simboličkog naziva, jer je njezina brojčanost odgovarala vodu ili četi. Zapovjednik Pripreme bojne bio je ustaški poručnik Ivica Vuletić iz Dervente, za kojeg je T. Erjevac naveo da je bio jedini stranac i profesionalac u selu.²⁰ Pripremna bojna bila je oružana postrojba okupljena po potrebi, a služila je za osiguranje od partizanskih upada ili sabotaža u poljoprivredi i na željeznicama. Formiranju Pripreme bojne pomogle su i Španovčanke koje Španovčanima, koji su služili vojsku kao domobrani, po dolasku na dopust nisu dopuštale povratak u službu.

¹³ ERJAVEC, Zvonimir, *Španovački rodoslov, Rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, Tiskara Požega, Požega, 2006., 11.

¹⁴ Isto, 11.

¹⁵ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 45.

¹⁶ Isto, 8.

¹⁷ *Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji* (dalje: *Građa*), knjiga 2, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1963., dokument 135., 274, 275.

¹⁸ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (dalje: ZNOR), V. sv., knjiga 8, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955., dokument 131., 446.

¹⁹ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 108.

²⁰ Isto, 109.

Zadržale bi ih u selu nagovorivši ih da se upišu u Pripremnu bojnu. Oružje nisu imali svi, nego bi ih dobivali u potrebnim prilikama.²¹

Funkciju povjerenika za općinu Španovica, Kotarske oblasti Pakrac vršio je od 20. 4. 1941. godine Ignjac Abramović.²² Postavljen je dekretom kotarskog povjerenika Pakrac dr. Ive Stahuljka. Prema Z. Erjavcu, Abramovića su 1945. godine mučili partizani u Novoj Gradišci, a zatim ga odveli u Osijek gdje je i ubijen. Bio je civil i ubijen je s 58 godina.²³ Općinski bilježnik bio je Jure Žagi, a općinski blagajnik Pavle Habek.²⁴ Dužnost španovačkog tabornika je obnašao Toma Skender.²⁵ U studenom 1942. godine (nakon partizanskog napada na Španovicu), bilježnička i blagajnička mjesta su bila nepopunjena, ali ih je vodio bilježnički i blagajnički vježbenik Josip Gregorek.²⁶

4. Stanje u III. operativnoj zoni (OZ) do napada na Španovicu

Za razumijevanje napada slavonskih partizana na Španovicu, potrebno je ocrtati razvoj i strukturu partizanskih postrojbi u Slavoniji do samog napada. Na kraju 1941. godine na području Slavonije je osnovan Prvi slavonski narodnooslobodilački partizanski (NOP) bataljun s dvije čete koje su u stvarnosti djelovale nepovezano.²⁷ Dana 20. ožujka 1942. godine po nalogu Glavnog štaba narodnooslobodilačkog pokreta (NOPO) Hrvatske (u daljnjem tekstu GŠH) navedeni je bataljun preimenovan u Prvi slavonski NOP odred s dva bataljuna.²⁸ Dužnost zapovjednika odreda je preuzeo Karlo Mrazović (Gašpar), a političkog komesara Bogdan Crnobrnja (Tolja), inače bivši učitelj iz Brusnika blizu Španovice.²⁹ Zapovijed Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) Jugoslavije (u daljnjem tekstu VŠ) od siječnja 1942. godine, odredila je osnutak operativnih zona na području Hrvatske.³⁰ Glavni štab Hrvatske je u ožujku 1942. godine obavijestio Prvi slavonski NOP

²¹ Isto, 109.

²² Republika Hrvatska (dalje: HR), Hrvatski državni arhiv (dalj: HDA), fond: MUP NDH, Opći odsjek (dalje: 223), kutija 57, IC bb/41: Popis općinskih službenika Kotarske oblasti Pakrac

²³ ERJAVEC, Z., *Španovački rodoslov, Rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, 27.

²⁴ HR-HDA-223, kutija 57, IC bb/41, Popis općinskih službenika Kotarske oblasti Pakrac.

²⁵ ERJAVEC, Z., *Španovački rodoslov, Rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, 243.

²⁶ HR-HDA-223, kutija 59, 13773/42, Bilježnički poslovi Kotarske oblasti Pakrac

²⁷ GREGORIĆ, Pavle, *NOB u sjevero-istočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, Stvarnost, Zagreb, 1978., 56.

²⁸ Isto, 75.

²⁹ *Građa 2*, dok. 51., 102.

³⁰ GREGORIĆ, *NOB u sjevero-istočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 159.

odred da se na području Slavonije i Srijema treba osnovati III. operativna zona (III. OZ) Glavnog štaba Hrvatske.³¹

Na početku lipnja 1942. godine GŠH je imenovao Grgu Jankesa zapovjednikom III. OZ i uputio ga s naredbama na područje Slavonije.³² Jankes je ostao blokiran na Kozari pa je u Slavoniju došao tek početkom kolovoza 1942. godine. Po „instrukcijama i naređenju“ GŠH-a, Jankes je započeo s reorganizacijom jedinica i popunjavanjem rukovodećih kadrova.³³ Dana 12. 8. 1942. godine službeno je izvršio formiranje III. OZ.³⁴ Unutar zone su formirana tri odreda od kojih s trećim (Fruškogorskim odredom), III. OZ u to vrijeme nije imala gotovo nikakvog kontakta unatoč zapovijedi Josipa Broza Tita da se ovaj odred treba podrediti III. OZ.³⁵ Nepostojanje kontakta s navedenim odredom je vidljivo iz izvještaja III. OZ GŠH-u iz listopada 1942. godine.³⁶ Iz svega proizlazi da je vodstvo III. OZ bilo usmjereno upravo na zapadnu Slavoniju gdje se nalazi i Španovica. Djelovanje partizana na području Slavonije bilo je vezano za naredbe GŠH-a koji pak je djelovao u skladu s naredbama VŠ-a. Vrhovni štab je zahtijevao intenzivnije stvaranje teritorija pod kontrolom partizana između Drave i Save. S tim ciljem je u Slavoniji u srpnju 1942. godine boravio oficir glavnog štaba Franjo Ogulinac (Seljo),³⁷ a s tim ciljem je poslan i Jankes u Slavoniju. Dokument u kojem su istaknute zadaće slavonskih partizana potpisuje zapovjednik GŠH-a Ivan Rukavina (Vladić).³⁸

Po Jankesovom dolasku izvršena je i dopuna rukovodećih kadrova kojih je u Slavoniji nedostajalo. Rukovodeći kadrovi u zoni i u odredima popunjeni su došljacima iz Zagreba i ostalih krajeva poslanih u Slavoniju po naredbi GŠH-a.³⁹ Osim zapovjednika III. OZ Jankesa, prilikom reorganizacije Mrazović je postao politički komesar zone, Crnobrnja zamjenik zapovjednika zone, a Duško Brkić zamjenik političkog komesara.⁴⁰ U štab su ušli i šef štaba Mane Trbojević (Maksim) koji je inače bio učitelj u Branešcima i Kusonjama⁴¹, obavještajni oficir Vladimir Majder (Kurt) i informativni oficir Slobodan Ilić (Čiča).⁴² Prema uputama

³¹ Isto, 159.

³² *Građa* 3, dok. 61., 140.

³³ Isto, 140.

³⁴ ZNOR, V/6, dok. 30., 149.

³⁵ ANIĆ, Nikola, *Narodnooslobodilačka vojska Hrvatske: 1941.-1945.*, Multigraf: Savez antifašističkih boraca, Zagreb, 2005., 77.

³⁶ ZNOR, V/8, dok. 27., 130.

³⁷ KARANOVIĆ, Vukašin, *Moslavački partizanski odred 1941.-1945.*, Skupština općine Kutina i Općinski odbor SUBNOR-a Kutina, Kutina, 1981., 91, 92.

³⁸ *Građa* 3, dok. 61., 143.

³⁹ Iz GŠH-a u štab III. OZ stigli su 22.9.1942. godine: Joža Horvat, Ivan Šibl, Petar Drapšin, Radojica Nenezić, Đuro Dulić i Nikola Grulović. (Vidi: GREGORIĆ, *NOB u sjevero-istočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 218.)

⁴⁰ ZNOR, V/6, dok. 30., 152.

⁴¹ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 130.

⁴² ZNOR, V/6, dok. 30., 152.

GŠH-a, Jankes je vodio III. OZ u navedenom sastavu zone i odreda i u vrijeme napada na Španovicu.

U ispomoć slavonskim partizanima u lipnju 1942. godine došla su i tri partizanska bataljuna s Banovine, među kojima i Banijska proleterska četa (kasnije Sedma banijska brigada).⁴³ U ispomoć je stigao i Prvi moslavački NOP bataljun⁴⁴ i Proleterski bataljun iz Bosne.⁴⁵ Ove su postrojbe došle po nalogu GŠH-a kao pomoć slavonskim partizanima.⁴⁶

Znakovit je i nacionalni sastav dvaju slavonskih partizanska odreda koji su bili pod direktnim nadležtvom III. OZ i izvršili napad na Španovicu. Naime, GŠH se u izvještaju VŠ-u žalio na nacionalni i socijalni sastav navedenih jedinica.⁴⁷ Jedinice su se velikom većinom sastojale od Srba iz redova seljaštva.⁴⁸ Glavni štab Hrvatske je isticao potrebu uvlačenja Hrvata u NOB, ali na području Slavonije oni su činili izrazitu manjinu što će biti detaljnije prikazano u nastavku. Ojačani pridošlim rukovodećim strukturama i dvjema vanjskim postrojbama, spomenuti su slavonski partizani napali Španovicu.

5. Uzroci i okolnosti napada

Španovica je bila smetnja partizanima na prometnom području između Požege i Pakraca. Ipak, ona nije planski napadnuta. Partizani su prema izvještaju štaba III. OZ trebali napasti Daruvar. No, od ovakve se namjere odustalo nakon izvještaja o pojačanju od 900 ustaških, domobranskih i njemačkih vojnika pristiglih u Daruvar.⁴⁹ Čelnici III. OZ Jankes i Mrazović uvjerovali su GŠH da se neprijateljska vojska nije povećala zato što su saznali za partizanske namjere, nego zato što su pripremali napad na Bilogoru.⁵⁰ Da je ustaško djelovanje na Bilogori doista bilo u tijeku, osim partizanskog dokumenta, govori i telefonski izvještaj 1. gorske divizije ustaške vojske od 5. 10. 1942. godine. Izvještaj od 4. 10. 1942. godine potvrđuje uspješno ustaško djelovanje na Bilogori gdje su ustaše imali 5 ranjenih vojnika, a ubijenih protivnika na partizanskoj strani je bilo 279.⁵¹ Nespremnost partizana

⁴³ *Građa 3*, dok. 61., 142.

⁴⁴ KARANOVIĆ, Vukašin, *Moslavački partizanski odred 1941.-1945.*, 91.

⁴⁵ ANIĆ, *Narodnooslobodilačka vojska Hrvatske: 1941.-1945.*, 77.

⁴⁶ *Građa 3*, dok. 61., 141, 142.

ZNOR, V/5, dok. 28., 93.

⁴⁷ *Građa 3*, dok. 61., 141.

⁴⁸ Isto, 141.

⁴⁹ ZNOR, V/8, dok. 58., 242.

⁵⁰ Isto, dok. 27., 130.

⁵¹ Isto, dok. 116., 413.

proizlazi iz podatka da se samo jedan vod partizana od 60 ljudi uspješno povukao.⁵² Zbog želje da koncentracija partizanskih snaga oko Daruvara ne bude uzaludna, snage su preusmjerene na mnogo slabije zaštićeno selo Španovicu.⁵³

Slavonskim partizanima je dobro došao napad na Španovicu i zbog dokazivanja snage i sposobnosti slavonskih partizana, iako to nije bio prvotni uzrok napada. U izvještaju štaba III. OZ GŠH-u od 9. 10. 1942. godine navodi se da su posljednje borbe, među kojima je i ona u Španovici, pokazale da slavonski partizani nisu slabi, da nisu „mekani i neborbeni“.⁵⁴ Navedeni epiteti odnose se na prethodne kritike GŠH-a prema slavonskim partizanima koje su im bile upućene još u lipnju 1942. godine. U tom se izvještaju GŠH žalio VŠ-u da slavonski partizani još nisu stvorili ni najmanji „oslobođeni teritorij“.⁵⁵ Iz svega navedenog proizlazi da je Španovica poslužila slavonskim partizanima kao dokaz za povećanu djelotvornost, nakon niza kritika upućenih iz GŠH-a.

Još jedan uzrok napada je bila namjera pljačkanja bogatog sela Španovice što je i izvršeno. Na ovaj su se način partizani opremili živežnim namirnicama za zimu. Iz Španovice je izvučeno od 450 do 600 kola raznovrsne robe te brojna stoka.⁵⁶ U „Raspisu štaba III. OZ od 7. 10. 1942. godine“ (u daljnjem tekstu *Raspis*) koji su potpisali Rade Bulat i Petar Drapšin, ova se pljačka naziva „evakuacijom ratnog plijena“.⁵⁷ U drugim se dokumentima III. OZ opravdavala nedokazanom tezom da su Španovčani tu robu prethodno opljačkali iz okolnih srpskih sela.⁵⁸

6. Zapovjedna i politička odgovornost i partizanske postrojbe

Napad na Španovicu zapovjedio je štab III. OZ čiji su čelnici bili Grga Jankes, Karlo Mrazović, Bogdan Crnobrnja, Duško Brkić, Mane Trbojević, Vlado Majder i Slobodan Ilić.⁵⁹ Njihova odgovornost proizlazi iz rukovodeće funkcije u III. OZ. Unutar III. OZ djelovali su i Petar Drapšin i oficir GŠH-a Rade Bulat.⁶⁰ Politička odgovornost i upoznatost s planovima napada očita je i kod Pavla Gregorića, sekretara Povjerenstva Saveza komunista Hrvatske

⁵² Isto, dok. 27., 130.

⁵³ Isto, dok. 25., 112.

⁵⁴ Isto, dok. 27., 135.

⁵⁵ Isto, dok. 28., 93.

⁵⁶ Isto, dok. 27., 134.

⁵⁷ Isto, dok. 25., 119.

⁵⁸ Isto, dok. 27., 134.

⁵⁹ ZNOR, V/6, dok. 30., 152.

⁶⁰ ZNOR, V/8, dok. 25., 112-121.

(SKH) za Hrvatsku.⁶¹ Nakon razmjene iz ustaškog zarobljeništva 24. 9. 1942. godine, u štab III. OZ došao je i Andrija Hebrang koji je bio u štabu zone barem do 8. listopada, dakle i u vrijeme napada na Španovicu.⁶² Hebrang je pomagao rukovodstvu III. OZ u organizacijskim poslovima.⁶³

Zapovjedna odgovornost pripada i zapovjednim kadrovima postrojbi koje su sudjelovale u napadu pa je potrebno navesti čelnike štabova navedenih odreda. Prvi slavonski NOP odred izvršio je glavni napad na središte Španovice. Štab odreda činili su zapovjednik Vicko Antić (Pepe), politkomesar Josip Krajačić (Prika), zamjenik zapovjednika Uroš Popara (Grom), zamjenik politkomesara Blagoje Gerdijan (Balja), sa šefom štaba, obavještajnim oficirom i informativnim oficirom.⁶⁴ Prema Gregoriću, u napadu je sudjelovao i 1. bataljun Drugog slavonskog NOP odreda pa je potrebno navesti i rukovodstvo tog odreda.⁶⁵ To su zapovjednik Rade Knežević (Tihi), politkomesar Stjepan Funarić (Jota), zamjenik zapovjednika Jovo Marinković (Ivo), zamjenik politkomesara Andrija Jurišić (Gale), sa šefom štaba, obavještajnim oficirom, informativnim i operativnim oficirom.⁶⁶ Zapovjedna odgovornost je i na čelnicima postrojbi banijskih bataljuna, Prvog moslavačkog NOP odreda i Bosanske proletherske čete. Ove su postrojbe djelovale na osiguranju napada. Štabovi svih bataljuna bit će imenovani u poglavlju *Tijek napada*.

7. Broj vojnika

U raspisu štaba III. OZ navedeno je da je u napadu na Španovicu sudjelovalo oko 1700 partizana, njih 600 aktivno, a ostatak na osiguranju. Izvještaj III. OZ GŠH-u govori o 220 „domaćih ustaša“ i 40 ustaša iz stožerne bojne u obrani Španovice.⁶⁷ Izraz „domaće ustaše“ vjerojatno se odnosi na pripadnike Pripremne bojne, a u tom slučaju je njihov broj dosta uvećan jer je već navedeno da je postrojba imala najviše 80 ljudi. Podatci štaba Sedme banijske brigade nešto se razlikuju od prethodnih jer se navodi da je partizana bilo oko 2000, a „ustaša“ oko 300.

⁶¹ GREGORIĆ, *NOB u sjevero-istočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 195.

⁶² ZNOR, IX/2, dok. 26., 170, 177.

⁶³ *Građa*, dok. 73., 188.

⁶⁴ ZNOR, V/6, dok. 30., 152.

⁶⁵ GREGORIĆ, *NOB u sjevero-istočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 195.

⁶⁶ ZNOR, V/6, dok. 30., 152.

⁶⁷ ZNOR, V/8, dok. 27., 133.

Izvještaj Ministarstva unutarnjih poslova (MUP-a) NDH govori o 2000 do 3000 partizana koji su napali Španovicu. U istom se izvještaju navodi broj od 60 do 80 ljudi u obrani iz Pripremlne bojne, a od ostalih vojnika NDH spominje se jedna ustaška satnija.⁶⁸ Erjavec T. navodi znatno manji broj naoružanih osoba u obrani Španovice, 40 ustaša stožerne bojne i 60-80 naoružanih pripadnika Pripremlne bojne.⁶⁹ Navedeno se okvirno slaže s Erjavčevom tvrdnjom da je u Španovici u proljeće 1942. godine bilo 36 pripadnika ustaške vojnice.⁷⁰ Broj pripadnika Pripremlne bojne je vjerojatno do 80 ljudi jer se broj od 220 ne spominje ni na jednom drugom mjestu pa ni u drugim partizanskim izvješćima. Jedna ustaška satnija te Pripremlna bojna ukupno su mogle imati oko 200 ljudi. Iz svega proizlazi da je broj partizana bio najviše 2000 pripadnika (vjerojatno 1700), a obranu je činilo 40 vojnika ustaške satnije i 60-80 pripadnika Pripremlne bojne. Uvećani broj u partizanskim izvješćima mogao je poslužiti III. OZ u izvještaju GŠH-u za opravdanje borbe od 30 sati većih partizanskih snaga protiv manje posade jednog sela.⁷¹

8. Tijek napada

Partizanski napad na Španovicu započeo je u noći s 4. na 5. listopada 1942. godine⁷² i trajao je do jutra 6. listopada 1942. godine.⁷³ Gregorić je preciznije naveo vrijeme početka napada, 4. listopada u 23 sata.⁷⁴ Partizanski dokumenti i dokumenti vlasti NDH uglavnom se slažu o trajanju borbi. Tako štab III. OZ navodi da je borba trajala 30 sati,⁷⁵ kao i Sedma banijska brigada.⁷⁶ Dokument MUP-a NDH prenosi da su borbe trajale do iza ponoći 6. listopada 1942. godine.⁷⁷ Štab III. OZ nalazio se u selu Gornja Šumetlica, na brdovitom psunjskom području južno od Španovice.⁷⁸

Iz raspisa štaba III. OZ je vidljivo da su brzinom izvršenog napada bili iznenađeni i partizani i obrana u Španovici. Partizani su ušli među kuće u roku od pola sata pa su Drapšin i Bulat kritizirali metež koji je nastao tom prilikom. Dogodilo se da su partizani u jednom

⁶⁸ Isto, dok. 131., 446.

⁶⁹ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 125.

⁷⁰ Isto, 108.

⁷¹ ZNOR, V/8, dok. 58., 242.

⁷² Isto, dok. 74., 312, dok. 131., 445.

⁷³ Isto, dok. 131., 447.

⁷⁴ GREGORIĆ, *NOB u sjevero-istočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 195.

⁷⁵ ZNOR, V/8, dok. 58., 242.

⁷⁶ Isto, dok. 27., 133.

⁷⁷ Isto, dok. 131., 445.

⁷⁸ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 123.

trenutku pucali jedni na druge, ne vjerujući da su prvi već ušli u Španovicu.⁷⁹ Moguće je da su pomutnju među partizane unijele raznolike i nepropisne oznake partizana. O nužnosti poštivanja propisa VŠ-a o odijevanju i njegovom očitom nepoštivanju govori pismo političkog komesara Mrazovića svim političkim komesarima pod nadležštvom III. OZ.⁸⁰ Navedeni izvještaj je iz studenog 1942. godine, iz čega proizlazi da propisi još nisu bili regulirani ni poštivani pri napadu na Španovicu koji je bio mjesec dana ranije.

Glavni napad izvršio je Prvi slavonski NOP odred (Psunjski odred), a prema Gregoriću, razlog izbora ove postrojbe je to što je u njemu bilo najviše vojnika iz srpskih sela oko Španovice.⁸¹ Sačuvan je dokument 3. bataljuna navedenog odreda koji je sudjelovao u napadu s tri čete. Politički komesar 3. bataljuna je bio Mirko Bulović (Zet), a zapovjednik Nikola Miljanović (Karaula).⁸² Prva i druga četa tog bataljuna imala je zadatak napada s istočne strane sela, od strane Požege. Preciznije, zadatak je bio eliminacija područja pošte i Vajzerovog mlina do centra Španovice. S navedenim se slaže i Erjavec, no on je još preciznije naveo da su navedena dva bataljuna krenula iz sela Kričke (polazna točka).⁸³ Zadatak operativnog štaba glasilo je da se spomenuti 3. bataljun treba spojiti s 1. bataljunom istog odreda koji je trebao eliminirati obranu središnjeg dijela sela s općinom i školom (zapovjednik Radojica Nenezić).⁸⁴ Izvještaj govori da je navedeno spajanje i izvršeno, nakon čega su se navedene čete premjestile na zapadni dio sela prema Dragoviću (smjer prema Pakracu) zbog napada vojnog zrakoplova NDH.⁸⁵ Zrakoplov je naišao pred sam kraj borbi 6. 10. 1942. godine.⁸⁶ Treća četa 3. bataljuna imala je zadatak držati zasjedu prema Siraču (smjer prema Daruvaru), no neprijateljska strana nije naišla pa su se po završetku akcije povukli na zbornu mjesto.⁸⁷

U napadu na Španovicu je sudjelovao i Prvi moslavački NOP odred, točnije samo njegova 2. četa (75 vojnika) pod vodstvom zapovjednika Ivana Turčinovića (Surog).⁸⁸ Suri je inače unutar odreda obnašao dužnost zamjenika političkog komesara Prvog moslavačkog NOP odreda, Franje Knebla. Zapovjednik cijelog odreda je bio Marjan Cvetković.⁸⁹ Zadatak

⁷⁹ ZNOR, V/8, dok. 25., 114.

⁸⁰ ZNOR, IX/2, 54., 299.

⁸¹ GREGORIĆ, *NOB u sjevero-istočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 195.

⁸² ZNOR, V/8, dok. 21., 109.

⁸³ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 1992., 125.

⁸⁴ ZNOR, V/8, dok. 21., 109.

⁸⁵ Isto, 109.

⁸⁶ ZNOR, V/8, dok. 56., 232.

⁸⁷ Isto, dok. 21., 108.

⁸⁸ Isto, dok. 26., 128.

⁸⁹ Isto, 128.

2. čete Prvog moslavačkog NOP odreda bio je držati streljački stroj oko Španovice i spriječiti bježanje napadnutih vojnika i civila. Erjavec T. precizira da je navedena četa držala streljački lanac sa sjeverne strane sela (smjer prema Daruvaru).⁹⁰

Neslužbeno imenovana Sedma banijska brigada sudjelovala je u napadu na Španovicu s tri bataljuna, nakon izvršenog napada na Grubišno Polje. Treći i peti bataljun bili su na osiguranju prema Pakracu i Daruvaru, a zbog produženja očekivanog trajanja napada, iz rezerve je uveden Udarni banijski bataljun.⁹¹ Banijskim snagama je zapovijedao Nina Maraković, a politički komesar je bio Mile Martinović.⁹²

Prema Gregoriću, u napadu je sudjelovao i 1. bataljun Drugog slavonskog NOP odreda pod zapovjednikom Dakom Paučem i politkomesarom Ivanom Miškovićem (Brkom).⁹³ Erjavec T. je naveo isti podatak o sudjelovanju Paučevog bataljuna s dodatkom da je ovaj bataljun zatvorio cestu prema Požegi kod Kamenskog.⁹⁴ Erjavec T. je naveo da je i četa 3. bataljuna Drugog slavonskog NOP odreda pod zapovjedništvom Josipa Antolovića (Hrvata) sudjelovala u napadu i to na osiguranju prema Pakracu.⁹⁵ Ovaj se podatak ne nalazi u drugim dokumentima, ali može biti točan jer se Erjavec T. koristio Hrvatovim usmenim iskazom i priznanjem sudjelovanja u napadu.⁹⁶

Posljednja točka borbe bila je u novoizgrađenoj općinskoj zgradi u kojoj su se utaborili trojica ustaša, 15-30 pripadnika Pripremljene bojne i civili.⁹⁷ Upravo je nemogućnost partizanskog zauzimanja općine razlog produženog trajanja borbi od 30 sati. Općinu su partizani pokušali i zapaliti, što potvrđuju i dokumenti vlasti NDH i partizanski dokumenti. Prema Zvonimiru i Tončiju Erjavcu, za pokušaj paljenja općine partizani su za živi štit koristili i uhvaćene civile.⁹⁸ Vojnicima i civilima u općini je ponestalo oružja pa se obrana povukla bježanjem kroz kukuruzišta. Otpor u općini prestao je 6. 10. 1942. godine između ponoći i 4 sata ujutro kada su se partizani povukli iz sela.⁹⁹ Navedeno potvrđuje i *Raspis* koji

⁹⁰ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 124.

⁹¹ ĐURIĆ, Ljuban, *Banijski partizanski odredi '41.-'45.*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1988., 41.

⁹² ZNOR, V/8, dok. 58., 248.

⁹³ GREGORIĆ, *NOB u sjevero-istočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 195.

⁹⁴ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 124.

Erjavec je Paučevu postrojbu krivo numerirao kao 4. bataljun, što je kasnija numeracija bataljuna iz razdoblja formiranja 12. slavonske brigade (11.10.1942.) (Vidi: *Građa* 3, dok. 73., 181.)

⁹⁵ Isto, 124.

Erjavec ovu postrojbu naziva četom 3. bataljuna Papučkog odreda, a to je raniji naziv za Drugi slavonski NOP odred. (Vidi: GREGORIĆ, *NOB u sjevero-istočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 56)

⁹⁶ Isto, 125.

⁹⁷ ZNOR, V/8, dok. 131., 445, 447.

⁹⁸ ERJAVEC, Z., *Španovački rodoslov, Rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, 275.

⁹⁹ ZNOR, 5/8, dok. 131., 445, 447.

je kritizirao partizane što su dopustili da im vojnici iz općine pobjegnu.¹⁰⁰ Tijekom napada na Španovicu partizani su spalili 200 kuća od ukupno 251 kuće.¹⁰¹ Španovčani su iskoristili partizansko povlačenje 6. listopada ujutro za dovođenje ubijenih iz Španovice i okolnih sela na mjesno groblje.¹⁰²

Postavlja se pitanje uzroka relativno slabe pomoći vojnih snaga NDH napadnutoj Španovici. Prema T. Erjavcu, na samom početku napada na Španovicu, ustaški zastavnik i zapovjednik Pripremne bojne Ivica Vuletić se povukao zajedno s još desetak ustaša prema Pakracu.¹⁰³ Nije u potpunosti jasno je li u pitanju bilo bježanje iz bitke ili odlazak po pomoć. Postoji mogućnost da je velik broj vojske NDH bio na području Bilogore, a tu je i element iznenađenja koji su izveli partizani. Pomoć napadnutoj Španovici stigla je prema partizanskom izvještaju već 5. listopada u 9 sati ujutro, no odbile su ih partizanske zasjede.¹⁰⁴ Vlasti NDH su 6. listopada oko 11 sati u Španovicu poslale i borbeni zrakoplov,¹⁰⁵ ali njega su partizani srušili pa nije mnogo promijenjen ishod borbe.¹⁰⁶ Poglavarstvo vlasti NDH u Pakracu smatralo je napad na Španovicu uvodom u napad na veća mjesta poput obližnjeg Pakraca, za koji se odmah organiziralo pojačanje broja vojnika i opreme, međutim do tog napada nije došlo jer nije bio u partizanskom planu.¹⁰⁷ Pet dana od partizanskog zauzimanja Španovice, ustaške su snage ozbiljnijom akcijom s njemačkim saveznicima pokušale vratiti izgubljeni položaj. Partizanske su snage napali u periodu od 10. do 12. listopada 1942. godine iz smjera Daruvara, Vrbovca i Markovca.¹⁰⁸ Napad je odbijen, iako je bilo manjih povlačenja partizana koja oni priznaju tek posredno, navodeći svoj smjer kretanja. Prema partizanskom dokumentu, vojska NDH je tijekom napada koristila topove i 8 tenkova.¹⁰⁹ Partizanski dokument tvrdi da su u pokušaju vraćanja položaja sudjelovale „tri bojne IV. Gorskog zdruga, jedna ES-trupa, 2 satnije koturaške bojne iz Koprivnice i nepoznat broj njemačkih trupa.“¹¹⁰

¹⁰⁰ Isto, dok. 25., 114.

¹⁰¹ Isto, dok. 131., 447.

¹⁰² ERJAVEC, Z., *Španovački rodoslov, Rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, 275.

¹⁰³ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 125.

¹⁰⁴ ZNOR, V/8, dok. 27., 133.

¹⁰⁵ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 130.

¹⁰⁶ ZNOR, V/32, dok. 170., 478.

Grada 3, dok. 73., 185.

¹⁰⁷ ZNOR, V/8, dok. 118., 417.

¹⁰⁸ *Grada* 3, dok. 73., 181, 182.

¹⁰⁹ Isto, 182.

¹¹⁰ Isto, 181, 183.

Ovaj je protunapad vojske NDH i njemačkih snaga bio uzrokom kraće odgode uspostavljanja nove Prve (Dvanaeste) slavonske brigade.¹¹¹

9. Poginuli i ubijeni

U izvještaju III. OZ iznesen je podatak da je na ustaškoj strani bilo 160 poginulih „neprijatelja“, a zarobljeno je još „160 mještana s mnogo žena i djece“.¹¹² Priznato je strijeljanje 44 osobe od 160 zarobljenih. Naknadno je uhvaćeno još 69 osoba u bijegu za koje nije naveden oblik kazne.¹¹³ Od ubijenih s višim činom spomenut je jedan ustaški poručnik i jedan zastavnik Poglavnikove tjelesne bojne.¹¹⁴ Priznato je i ubojstvo ustaškog tabornika iz Španovice,¹¹⁵ a to je bio Toma Skender, vozač autobusa.¹¹⁶

Izvještaj MUP-a NDH donosi vrlo različite podatke o broju poginulih iz čega proizlazi da nisu bili upoznati s točnim brojem. Izvještaj spominje najprije 10 pa 15, a zatim govori o 105 poginulih ustaša i 100 poginulih stanovnika Španovice.¹¹⁷ Podatci o poginulim partizanima također variraju od 11 do 400. Spominje se 60 osoba odvedenih u šumu za koje se navodi da su bili pripadnici Pripremljene bojne.¹¹⁸ U trenutku pisanja izvještaja, nije im bila poznata sudbina odvedenih.

U izvještaju III. OZ Glavnom štabu Hrvatske naveden je broj od 12 poginulih i 44 ranjenih partizana u napadu na Španovicu.¹¹⁹ Prema izvještajima podređenih jedinica vidljivo je da je 8 poginulih vojnika iz 3. bataljuna Prvog slavonskog NOP odreda, iako ih je na popisu nekoliko redova niže navedeno 12.¹²⁰ Od djelovanja vojnog zrakoplova NDH je poginuo jedan vojnik 3. bataljuna, a tri su ranjena.¹²¹ U ostalim pronađenim dokumentima podređenih jedinica nije naveden niti jedan poginuli partizan. Iz svega proizlazi da su vjerojatno svi ili gotovo svi poginuli vojnici bili iz 3. bataljuna Prvog slavonskog NOP odreda i da je broj poginulih i ranjenih iz izvještaja III. OZ prilično precizan.

¹¹¹ KOKOT, Jovan, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1987., 29.

¹¹² ZNOR, V/8, dok. 27., 133.

¹¹³ Isto, 133.

¹¹⁴ Isto, 133.

¹¹⁵ Isto, 133.

¹¹⁶ ERJAVEC, Z., *Španovački rodoslov, Rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, 243.

¹¹⁷ ZNOR, V/8, dok. 131., 445-447.

¹¹⁸ Isto, 447.

¹¹⁹ ZNOR, V/8, dok. 27., 133.

¹²⁰ Isto, dok. 21., 108.

¹²¹ Isto, 108.

Erjavec T. donosi podatke o poginulima i ubijenima na temelju svjedočanstva preživjelog Španovčana Tomice Abramovića. Ove se likvidacije poklapaju s partizanskim priznanjem o 44 likvidirane osobe. Svjedok je naveo da su zarobljenici odvedeni do šume Badnjašice blizu Gornje Šumetlice. Tu je izvršeno tzv. suđenje. Da bi se pojedinac našao na listi optuženika, bilo je dovoljno biti članom Pripreme bojne.¹²² Provizorno suđenje je bilo ubrzano osudama kada je oko sela Gornja Šumetlica počeo bombardirati vojni zrakoplov NDH. U toj su šumi partizani likvidirali 44 ljudi prema partizanskim izvještajima, a T. Erjavec navodi 41 osobu koju je uspio popisati. Likvidirani su pokopani u masovnu grobnicu „suhojarak“, a spomenuto je da su kasnije šumske bujice raznosile kosti do potoka Šumetlice te potokom do istoimenog sela.¹²³ Erjavec T. navodi da su se dva ubojstva dogodila i prilikom vraćanja oslobođenih od smrtne presude, a uzrokovano fizičkim maltretiranjem zarobljenika na putu.¹²⁴ Iako se brojevi s popisa ne poklapaju u potpunosti, broj je sličan te se okolnosti prepričanih događaja poklapaju. Erjavec T. ističe da je Janke napisao laž u izvještaju kada spominje da nitko od civila nije stradao. Navodi primjere ubojstava četrnaestero pojedinačno ubijenih civila, više njih i na zvjerski način. Točan broj svih ubijenih civila nije poznat. Osim muškaraca, poimence su navedena imena dviju ubijenih žena. Dvoje djece ubijeno je zajedno s ocem te im grob nikad nije pronađen. Erjavec Z. je naveo primjer djevojčice Alojzije Grgurić ubijene motikama u Gornjim Grahovljanima, u čemu su prema svjedočanstvu sudjelovale i seljanke iz Grahovljana.¹²⁵ Erjavec T. navodi i primjer okrutnog spaljivanja hromog, vojno nesposobnog muškarca, kao i poluslijepog starca te primjer pronađenog zaklanog Španovčana s vlastitim testisima u ustima.¹²⁶ Erjavec Z. je naveo primjer okrutnog ubojstva domobrana Drage Novinca koji je bio na ranjeničkom dopustu. Uhvaćen je prilikom proboja iz Španovice u Gornjim Grahovljanima. Tamo je privezan na hrast i mučen tako što su mu rastvorena rebra i iščupano srce. Tijelo su mu pronašle njegova majka i zaručnica.¹²⁷ Osim ovih civila stradalih pri glavnom partizanskom napadu, bilo je još nekih koji su stradali mjesecima kasnije. Stanovništvo spaljenog i opljačkanog sela s „pinklima“ (najnužnijom prtljagom) postupno je iselilo prema Pakracu. No, žene su povremeno dolazile u Španovicu po hranu koja je ostala u vrtovima i poljima. Sigurnost ti dolazaka je često ovisila o vezama sa Srbima u susjednom Dragoviću. Jedna je žena ubijena kada je išla pobrati krumpir u svom

¹²² Popis pripadnika je načinio općinski pisar u Španovici, poslao ga za Pakrac, a tamo je došao u ruke činovnika Josipa Mrazeka koji ga je poslao partizanima još prije napada na Španovicu. (Vidi: ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 130.)

¹²³ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 132.

¹²⁴ Isto, 131.

¹²⁵ ERJAVEC, Z., *Španovački rodoslov, Rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, 376.

¹²⁶ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 135.

¹²⁷ ERJAVEC, Z., *Španovački rodoslov, Rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, 376.

polju u Španovici, a druga žena i njezin maloljetni sin su zaklani idući u Španovicu na blagdan sv. Stjepana 1942. godine. Nije poznato jesu li to učinili partizani ili lokalno srpsko stanovništvo.¹²⁸

Erjavec T. je naveo da se i mnogo prije napada na Španovicu govorilo u okolnim srpskim selima da u Španovici „ni mačka neće ostati živa“.¹²⁹ Erjavec Z. je naveo da je Andrija Hebrang zapovjedio partizanima da navedena parola ne smije biti primjenjivana, odnosno da ne smije biti masovnih ubojstava.¹³⁰ Navodno se zbog toga dio srpskog rukovodstva naljutio pa među govornicima prije napada nije bilo ni jednog Srbina.¹³¹ Za navedeno nema potvrde u dostupnim partizanskim izvorima, nego je riječ o proizvoljnom Erjavčevom zaključku.

Zaključno, iz partizanskih dokumenata proizlazi da je ukupni broj poginulih na strani napadnutih u Španovici ukupno 204 osobe, od toga 160 poginulih i 44 ubijena ratna zarobljenika. U slučaju da su ubijeni i onih naknadno uhvaćenih 69, ukupni broj raste na ukupno 272, a broj likvidiranih zarobljenika raste na 113. Nemoguće je odvojiti vojne od civilnih žrtava jer se u partizanskim dokumentima svi navode kao banditi i neprijatelji.¹³² Ako se uzme u obzir Izvješće III. OZ o ukupno 260 „ustaša“ u obrani Španovice, ispada da su ubijeni gotovo svi vojnici smješteni u Španovici ili da su ubijani i civili.¹³³ Vjerojatnije je da su ubijani i civili jer je dokazano da je broj od 260 vojnika u obrani Španovice zapravo uvećan, a svjedočanstva ukazuju na mnogo ubojstava civila. Na spomeniku žrtvama partizanskog zločina u Španovici popisane su 142 žrtve.¹³⁴ Prema Z. Erjavcu, stanovnici sela su neposredno nakon napada doveli tijela mještana ubijenih oko sela, po kukuružištima, potocima i grmlju. Te su žrtve ubijene pri pokušaju izlaska iz napadnutog sela.¹³⁵ Zbog opasnosti od ponovnog dolaska partizana, svi su brzo pokopani u masovnu grobnicu.¹³⁶ U Španovici se tako nalazi masovna grobnica s oko 80 pokopanih Španovčana poginulih u

¹²⁸ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 139.

¹²⁹ Isto, 124.

¹³⁰ ERJAVEC, Z., *Španovački rodoslov, Rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, 14.

¹³¹ Isto, 14.

¹³² ZNOR, V/8, dok. 26., 128.

¹³³ Isto, dok. 27., 133.

¹³⁴ *34 portal*, „Prisjećanje na žrtve i nepravdu u Španovici“ [<https://www.034portal.hr/prisjecanje-na-zrtve-i-nepravdu-u-spanovici-238>] (Pristupljeno 31. 7. 2023.)

¹³⁵ ERJAVEC, Z., *Španovački rodoslov, Rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, 275.

¹³⁶ Isto, 275.

mjestu te ubijenih pri pokušaju proboja iz sela. Među njima su vojnici, civili muškarci, žene i djeca.¹³⁷

10. Palež i pljačka Španovice

Partizani su prilikom napada na Španovicu zapalili 227 kuća od ukupno 251 kuće.¹³⁸ Dio kuća nije zapaljen odmah, već po naknadnom dolasku u selo krajem listopada 1942. godine.¹³⁹ Izvještaj štaba Sedme banijske brigade govori o spaljivanju pola sela i za to optužuje III. operativnu zonu. Osim toga, izvor spominje i sljedeće: „Od nekoliko stotina kuća zapaljeno je mnogo, možda pola sela i tu su strahovite greške i propusti učinjeni od strane nekih rukovodećih drugova iz III. Zone, što se dozvolilo da civili pale, i neka, neodgovorna lica“.¹⁴⁰ Očito je da se „strahovite greške“ ne opisuju detaljno, no vrlo je značajna izjava da su civili palili kuće u Španovici. Iz izjave je vidljivo da je u napadu na Španovicu bilo i paravojnog djelovanja što bi se moglo odnositi na okolno srpsko stanovništvo jer se u *Raspisu* Bulata i Drapšina spominje prisustvo velikog broja tog seljaštva u napadu.¹⁴¹ Osim toga, i tzv. „banijski proleterci“ bili su iz nepreciziranih razloga ogorčeni na postupke rukovodstva III. OZ.¹⁴² Zanimljivo je da knjiga Ljubana Đurića o Sedmoj banijskog brigadi ne govori ništa o navedenim žalbama ove postrojbe kod opisa napada na Španovicu.¹⁴³

Raspis Bulata i Drapšina za spaljivanje sela okrivljuje osvetničke pobude pojedinaca.¹⁴⁴ Spaljivanje hrvatskog sela je tumačeno kao čin koji odbija Hrvate pristupanju u partizane. U *Raspisu* se tvrdi da je bilo dogovoreno da se pale samo objekti iz kojih se pruža otpor no za tu izjavu nema potvrde u izvorima.¹⁴⁵ Istinitost ovog dogovora je upitna iz više razloga. Prvo, nije pronađen dokument koji bi potvrdio pozivanje na odgovornost i kažnjavanje pojedinaca ili postrojbi koje su se ogriješile o vojničku zapovijed. Drugo, u izvještaju Sedme banijske brigade spominje se spaljivanje kao greška za koju je odgovoran štab III. OZ.¹⁴⁶ Treće, u izvještaju III. OZ GŠH-u se prvi i jedini puta spominje puhanje vjetra

¹³⁷ Isto, 275.

¹³⁸ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 134.

¹³⁹ *Radnički i narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolini*, (dalje: RNOP u Pakracu i okolini), HRECKOVSKI, Slavica, ur., Historijski institut Slavonije, Općinski komitet SKH Pakrac i Historijski institut Slavonije, Slavonski brod, 1970., dok. 287., 314.

¹⁴⁰ ZNOR, V/8, dok. 58., 242.

¹⁴¹ Isto, dok. 25., 118.

¹⁴² Isto, dok. 58., 245.

¹⁴³ ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi '41.-'45.*, 40, 41.

¹⁴⁴ ZNOR, V/8, dok. 25., 112.

¹⁴⁵ Isto, 112.

¹⁴⁶ Isto, dok. 58., 242.

kao uzroka zbog kojeg je spaljeno više kuća nego je naređeno.¹⁴⁷ Iz toga proizlazi da je u izvještaju III. OZ GŠH-u prikriiven pravi razlog spaljivanja sela jer se u drugim izvješćima ne spominje vjetar, nego ljudski faktor. Prikriivanje ukazuje na nečiste namjere ili propust rukovodstva, a ne na grešku niže vojne razine.

Iz brojnih partizanskih izvještaja vidljivo je da je jedan od uzroka napada bila pljačka sela. Od odnesene imovine, izvještaj III. OZ govori o 600 odvezenih kola,¹⁴⁸ dok izvještaj Sedme banijske brigade govori o 450 kola odvezenih stvari.¹⁴⁹ Odvedeno je i 150 grla stoke, od kojih 80 komada svinja.¹⁵⁰ U izvještaju MUP-a NDH navedeno je da je u Španovici i Dragoviću opljačkano svo brašno iz mlinova.¹⁵¹ Sve odvezeno iz sela je u partizanskim dokumentima nazivano opljačkanom robom iz okolnih srpskih sela, za što nisu navedeni nikakvi dokazi. U *Raspisu* je pljačka nazvana „evakuacijom ratnog plijena i evakuacijom ustaške imovine“.¹⁵² Znakovito je da se na ovom mjestu ne navodi da je to roba opljačkana u susjednim srpskim selima. Iz toga se može zaključiti da je fraza o pljačkanju bila prisutna kod čelništva III. OZ i njima podređenih jedinica jer se u izvještajima vidi da je ova fraza ponavljana. Kod Bulata i Drapšina koji su poslani od GŠH-a u Slavoniju i proveli ondje samo nekoliko tjedana prije napada na Španovicu, nema ovakve formulacije. Ustaška imovina zasigurno je činila tek manji dio plijena, a najveći dio od 450 do 600 kola robe opljačkan je od civilnog stanovništva.

Pljačka španovačke imovine bila je potrebna partizanima zbog opskrbe za nadolazeću zimu. Potreba skupljanja hrane za zimu istaknuta je u Izvještaju Prvog slavonskog NOP odreda pred napad na Španovicu, na kraju rujna 1942. godine.¹⁵³ Dopis štaba Prvog slavonskog NOP odreda intendantu Feliksu Hiršlu govori o potrebi hitnog pospremanja opljačkane hrane nakon napada na Španovicu.¹⁵⁴ Dokument je pisan odmah nakon završetka napada, 6. listopada 1942. godine. Razlog potrebe hitnog pospremanja hrane je bila opasnost „da će banda vršljati po selima“,¹⁵⁵ što se vjerojatno odnosi na strah štaba da će im hrana biti oduzeta od vlasti NDH. Štab se bojao potrage za partizanima i njihovim plijenom nakon izvršenog napada. U izvještaju se kao plijen spominje žito, krave i svinje, ali i stvari i seljačke

¹⁴⁷ Isto, dok. 27., 133.

¹⁴⁸ Isto, 134.

¹⁴⁹ Isto, dok. 58., 242.

¹⁵⁰ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 140.

¹⁵¹ ZNOR, V/8, dok. 131., 441.

¹⁵² Isto, dok. 25., 119.

¹⁵³ RNOP u Pakracu i okolini, dok. 282, 308.

¹⁵⁴ Isto, dok. 283., 309.

¹⁵⁵ Isto, 309.

haljine. Naređeno je klanje krupnijih svinja, dijelom i zbog opreme partizanske bolnice. Spomenuto je da se dio svinja nalazi u selu Šumetlici gdje su predane na čuvanje,¹⁵⁶ vjerojatno uz protuuslugu određenog broja svinja za potrebe čuvara. Naređena je i otprema krava muzara u Budiće gdje su se nalazili ranjenici (44 ranjena partizana) nakon napada na Španovicu.¹⁵⁷ Za stvari i seljačke haljine je navedeno da će višak koji ne treba partizanima biti podijeljen siromašnim seljacima. Da je opljačkana roba doista bila od značaja čak i za opskrbu štaba III. OZ, govori dokument III. OZ u kojem je rukovodstvo zone potraživalo plijen iz Španovice u obliku hrane za svoje potrebe. Plijen je naime bio dovezen na partizansko područje, ali u tom trenutku nije stigao u navedeni štab zbog propusta ili zbog svojatanja plijena kod podređenih jedinica.¹⁵⁸ U *Raspisu* je kritiziran i stav pojedinih boraca da ratni plijen pripada pojedincima koji su se borili pa je traženo da se sva roba treba predati pretpostavljenima koji bi onda izvršili raspodjelu.¹⁵⁹ Navedena je i tragikomična slika da su odmah po upadu u selo vojnici krenuli „prebirati stvari po kućama“ i „jesti pekmez“.¹⁶⁰

Pljačka španovačke imovine nije u potpunosti obavljena odjednom, nego su partizani silazili u prazno selo po potrebi, a u tome su im konkurirali i seljaci iz okolnih srpskih sela. Dokument štaba Prvog slavonskog NOP odreda štabu III. OZ govori o upadu seljaka iz okolnih srpskih sela u praznu Španovicu, u noći s 26. na 27. listopada 1942. godine.¹⁶¹ Navedeno je da su seljaci iz Grahovljana, Branežaca, Ožegovaca i drugih sela provalili u španovačke kuće i podrume i „počeli harati i pljačkati“.¹⁶² U izvještaju je navedeno da su partizani saznali za ovaj upad seljaka kada su otišli u selo vidjeti što se događa, ali i ponijeti iz Španovice peći za ogrjev partizana.¹⁶³ Iz toga je vidljivo da naknadnu pljačku nisu vršili samo seljaci, već i partizani.

Da su španovačka imanja pljačkana redom i bez iznimke, dokazuje dio *Raspisa* u kojem je prigovoreno da je oduzeta imovina i onim obiteljima koje nisu bile „ustaške“.¹⁶⁴ Kad bi ovaj čin bio slučajna greška, onda bi se navedene obitelji obeštetilo o čemu nije bilo govora, kao ni o povratku konfisciranih imanja, o čemu će biti riječi u daljnjem tekstu.

¹⁵⁶ Isto, 309.

¹⁵⁷ Isto, 309.

¹⁵⁸ HR-HDA-1904, kutija 15, 18/2518

¹⁵⁹ ZNOR, V/8, dok. 25., 119.

¹⁶⁰ Isto, 114.

¹⁶¹ RNOP u Pakracu i okolini, dok. 287, 314.

¹⁶² Isto, 314.

¹⁶³ Isto, 314.

¹⁶⁴ ZNOR, V/8, dok. 25., 119.

Erjavec T. tvrdi da imanje u Španovici nikad nije vraćeno čak ni sudionicima NOB-a.¹⁶⁵ Iz navedenog je vidljiv strah komunista za stabilnost vlasti na lokalnoj razini zbog čega je svaki trag postojanja Španovice, čak i podobnijih Španovčana, trebao biti uklonjen.

10.1. Uništavanje crkve i groblja u Španovici

Crkva u Španovici bila je izgrađena 1929. godine novčanim priložima španovačkih župljana,¹⁶⁶ a bila je posvećena Sv. Duhu.¹⁶⁷ Spaljena je tri tjedna nakon napada na Španovicu, 27. listopada 1942. godine, u već navedenom pljačkaškom pohodu seljaka iz okolnih srpskih sela u Španovicu.¹⁶⁸ Izvještaj govori da su seljaci nakon pljačke i opijanja krenuli paliti ostatak nespaljenih kuća. Tom su prilikom zapalili i vatrogasni dom, općinsku zgradu i crkvu u Španovici.¹⁶⁹ Ovaj je čin kritiziran u Izvještaju povjerenstva CK KPH za Slavoniju i Srijem Centralnom komitetu KPH kao „šovinizam Srba nad Hrvatima“.¹⁷⁰ Navedeno je da je srpski seljak okrivljeni za paljenje crkve, za kaznu trebao biti strijeljan. No, „došle su deputacije da mole jer on baš nije toliko kriv, tj. pa to je hrvatska crkva“.¹⁷¹ Nije jasno je li kazna strijeljanja na kraju izvršena. Unatoč kritici, rukovodstvo III. OZ ne može biti izuzeto od odgovornosti s obzirom na sličnu poslijeratnu praksu komunističke vlasti. Naime, prema Z. Erjavcu, prilikom spaljivanja crkve izgorjelo je sve osim zidova. Njih je potkopala i minirala Građevinska grupa Kotarskog narodnog odbora Pakrac tek 1945. godine po službenom naređenju.¹⁷² Miniranje zidova crkve oblik je zatiranja kulture i vjerske baštine Španovčana. Prema braći Erjavec, minirana cigla sa zidova iskorištena je za gradnju kuća novih kolonista srpske nacionalnosti o kojima će biti riječi u daljnjem tekstu.¹⁷³ Štoviše, Z. Erjavec tvrdi da su i spomenici sa španovačkog groblja ugrađeni u staje i svinjce okolnih srpskih sela.¹⁷⁴ Također, ustvrdio je da bi se navedeno moglo dokazati jer su stare cigle bile karakteristične, nešto veće veličine od novije cigle.¹⁷⁵ Materijalni nedostatak zidova crkve i

¹⁶⁵ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 169.

¹⁶⁶ ERJAVEC, Z., *Španovački rodoslov, Rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, 350.

¹⁶⁷ Portal Hrvatskoga kulturnog vijeća, BOROVIČAK, Damir, „Hrvatski sabore, vrati nam Španovicu“, 2011. [<https://www.hkv.hr/reportae/d-borovak/9259-reportaa-qhrvatski-sabore-vrati-nam-panovicuq.html>] (Pristupljeno 28. 7. 2023.)

¹⁶⁸ RNOP u Pakracu i okolini, dok. 287., 314.

¹⁶⁹ Isto, 314.

¹⁷⁰ *Grada* 3, dok. 177., 462.

¹⁷¹ Isto, 462.

¹⁷² ERJAVEC, Z., *Španovački rodoslov, Rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, 352.

¹⁷³ Isto, 352.

ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 57.

¹⁷⁴ ERJAVEC, Z., *Španovački rodoslov, Rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, 352.

¹⁷⁵ Isto, 352.

španovačkog groblja može poslužiti kao dokaz da je komunistička vlast na početku poraća minirala crkvu i uništila groblje. Točnost podataka o ugrađivanju cigle i kamena s crkve i grobnih spomenika u objekte kolonista potrebno je tek dokazati. Zanimljiv je podatak koji je naveo Erjavec T., da su se na mjestu gdje je nekad stajala crkva nazirali obrisi temelja nekadašnje crkve, osobito u vrijeme ljetne žege i uvenule trave. Također, naveo je da je u jednom kutu temelja ukopana limena kutija s podacima o gradnji crkve.¹⁷⁶ Potrebno je provjeriti ovaj navod iskapanjem, što bi bio dio zadovoljštine žiteljima Španovice.

11. Posljedice napada na Španovicu

Likvidacijom Španovice onemogućena je svaka komunikacija vlasti NDH između Pakraca i Požege.¹⁷⁷ Partizanima je olakšana veza između jedinica na Papuku i Psunju te je proširen slavonski teritorij pod kontrolom partizana.¹⁷⁸ Napad na Španovicu dobro je došao partizanima radi poboljšanja raspoloženja srpskog stanovništva oko Španovice prema partizanima. Zato je Mrazović u izvještaju GŠH-u istaknuo da su ovim napadom partizani stekli povjerenje i oduševljenje među srpskim stanovništvom.¹⁷⁹ Tako je po osvajanju Španovice nastavljen trend sve većeg priljeva novih boraca u partizane.¹⁸⁰ Pljačkom Španovice poboljšano je materijalno stanje u III. OZ. Posljednja dva čimbenika omogućila su stvaranje Prve (Dvanaeste) slavonske brigade samo pet dana nakon likvidacije Španovice o čemu će biti riječi u daljnjem tekstu.¹⁸¹ U selu je ubijeno oko 200 ljudi, selo je spaljeno, a ostatak stanovništva morao je napustiti zgorište.

12. Raspis štaba III. OZ od 7. listopada 1942. godine o partizanskim iskustvima u napadu na Španovicu

Već spominjani *Raspis* najdulji je i najopširniji pronađeni dokument koji analizira partizanski napad na Španovicu. Potpisnici dokumenta su Petar Drapšin i oficir GŠH-a Rade Bulat, rukovodioci napada iz III. OZ. Dokument pruža dobar uvid u karakter napada i daje

¹⁷⁶ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 57.

¹⁷⁷ GREGORIĆ, *NOB u sjevero-istočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 195.

¹⁷⁸ ZNOR, V/8, dok. 27., 134.

¹⁷⁹ ZNOR, IX/2, dok. 54., 174.

¹⁸⁰ KOKOT, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, 29.

¹⁸¹ Isto, 29.

opširniju sliku o razini vojnog i političkog uspjeha partizana koji su postignuti napadom, stoga je vrijedan detaljnije analize.

Na početku dokumenta istaknuta je nedokazana fraza o Španovici kao „najkrvoločnijem neprijateljskom uporištu“,¹⁸² što se ponavlja u gotovo svim partizanskim dokumentima i literaturi. Razlog pisanja *Raspisa* bila je analiza nedostataka koji su prema autorima nastali zbog kratkog vremena planiranja, a bilo ih je potrebno istaknuti kako bi se na greškama učilo. Gotovo čitavi ostatak dokumenta na punih osam stranica, kritika je vojnih i političkih nedostataka primijećenih u napadu na Španovicu.

Kod priprema je kritiziran nedostatak raspodjele dužnosti u glavnom štabu i štabovima četa i bataljuna. Kritizirano je srpsko poimanje partizana kao srpskih osvetnika. Za neimenovane je „drugove“ napisano: „Oni su stajali na stanovištu da cijelu Španovicu treba popaliti, a Španovčane poklati“.¹⁸³ Gregorić je u svojoj knjizi demantirao često spominjanu partizansku tvrdnju navedenu u *Raspisu* da su za palež i ubojstva krivi pojedinci. On je naveo podatak da je za glavni napad izabran Prvi slavonski NOP odred (Psunjski odred) upravo zato što su u njemu bili pripadnici iz okolnih srpskih sela.¹⁸⁴ Da su se zločini željeli spriječiti, bila bi izabrana neka druga postrojba.

Kritiziran je i sam napad gdje su se čitave jedinice usmjerile samo na jedno uporište, čini se na neosvojenu općinu. Autor *Raspisa* žali što je na taj način mnogo ljudi iz općine, koje naziva banditima, pobjeglo u kukuruze i tako ostalo živo.¹⁸⁵ Ovdje je vidljiva želja autora za što većim brojem likvidiranih jer se ne spominje da bi odbjegli bili zarobljeni, nego da više ne bi bili živi. Svoj stav potkrjepljuje: „Osnovno je vojničko pravilo - kad je neprijatelj razbijen i bježi, treba ga goniti dok ga se potpuno ne razbije i ne uništi“.¹⁸⁶ Operativni nedostatak je bio i to što su partizani pucali s brda u selo u kojem su se već nalazili partizani pa su pucali jedni po drugima.¹⁸⁷ Greška je bila i to što su partizani naletjeli na vlastite mine koje su postavili na izlazima iz sela.¹⁸⁸ Iz navedenog slijedi da je i španovačkim civilima na ovaj način spriječen izlaz iz sela i ugrožen život. Spomenut je nedostatak eksploziva za miniranje općine i pokušaj paljenja zgrade benzinskim flašama.¹⁸⁹ Navedeno može poslužiti

¹⁸² ZNOR, V/8, dok. 25., 112.

¹⁸³ Isto, 118.

¹⁸⁴ GREGORIĆ, *NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 195.

¹⁸⁵ ZNOR, V/8, dok. 25., 114.

¹⁸⁶ Isto, 114.

¹⁸⁷ Isto, 114.

¹⁸⁸ Isto, 114.

¹⁸⁹ Isto, 115.

kao dokaz o utemeljenosti svjedočanstva da su pri pokušaju paljenja općine korišteni Španovčani kao živi štit partizanima. Tako su stradali starac Valentinček Troha i starica Kata Ugarković.¹⁹⁰ Iza Kate koja je bila prisiljena nositi slamu, skrivao se partizan s lampašom punim petroleja. Upucani su oboje iz neosvojive općine.¹⁹¹

Partizani su na kraju *Raspisa* pohvaljeni s komentarom da su u napadu na Španovicu položili ispit. Ipak, ponovno su kritizirani za nekorektno ponašanje s osvrtom na ostavljanje mrtvih suboraca na cesti, nekorektnost držanja Srba i neborbeno ponašanje u trenucima nedostatka streljiva.¹⁹² Hvaljenje partizana očito je samo konačna posljedica činjenice da je Španovica ipak osvojena.

Iz *Raspisa* se može sumirati nekoliko zaključaka. Autori *Raspisa* su bili najviše rukovodeće osobe napada uz Mrazovića i Jankesa i nisu bili zadovoljni vojničkim držanjem partizana. To se odnosi na nejasno određene zadaće štabova, vojničku organizaciju i tijek napada, pljačku imovine sudionika NOB-a, prisvajanje opljačkane imovine od niže rangiranih vojnika i nevojničko ponašanje vojnika. Drapšina i Bulata, kao ni čelništvo III. OZ, ne može se izuzeti od odgovornosti zbog visoke vojne odgovornosti koja proizlazi iz njihovog položaja. Štoviše, Gregorić je ustvrdio da je guranje srpskog elementa u glavni dio napada bio namjeran.¹⁹³ Cilj napada bio je likvidacija Španovice kao uporišta koje nije bilo pod kontrolom partizana, pljačka je bila potrebna partizanima zbog opskrbe za zimu, a raseljavanje Španovčana kao nelojalnog stanovništva je bilo potrebno zbog uspostave stabilne kontrole vlasti na osvojenom području. Na kraju, odgovornost Drapšina i Bulata ne može biti umanjena jer su, unatoč kritici, rukovodstvu napada dodijeljena napredovanja o čemu će biti riječi u daljnjem tekstu.

13. Letak štaba III. OZ narodu Slavonije povodom likvidacije Španovice

Štab III. OZ je sredinom listopada 1942. godine izdao letak u kojem iznosi navodne razloge „likvidacije ustaškog uporišta Španovice“.¹⁹⁴ Autor letka je najvjerojatnije Mladen Iveković koji je oslobođen iz ustaškog zatvora 24. 9. 1942. godine. Nekoliko dana nakon izlaska iz zatvora, postavljen je za sekretara agitpropa u III. OZ.¹⁹⁵ Na ovom je položaju ostao

¹⁹⁰ ERJAVEC, Z., *Španovački rodoslov, Rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, 275.

¹⁹¹ Isto, 275.

¹⁹² ZNOR, V/8, dok. 25., 120, 121.

¹⁹³ GREGORIĆ, *NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 195.

¹⁹⁴ *Građa 3*, dok. 71., 176.

¹⁹⁵ ZNOR, IX/2, dok. 26., 175.

do prosinca 1942. godine.¹⁹⁶ Cilj agitpropa u komunističkim ustanovama bilo je djelovanje na razum (propaganda) i agitaciju ciljeva komunista. Upravo je zadatak agitpropa bio sastavljanje letaka, novina, obavijesti putem radija i sl. S istim ciljem napisan je i letak koji je upućen „narodu Slavonije“ i Španovčanima.¹⁹⁷

Letak je započet obraćanjem čitateljima: „rodoljubivom narodu grada i sela“.¹⁹⁸ Napad na Španovicu nazvan je napadom na „ustašku bandu“, a partizanski napad označen je kao „snažno i nemilosrdno udaranje po fašističkim zlikovcima“.¹⁹⁹ Stanovništvo Španovice koje je surađivalo s vlašću NDH i koje su „ustaše odgojili“, nazvano je „krvožednim zvijerima u ljudskoj spodobu“.²⁰⁰ Već iz tog prvog dijela letka vidljiv je propagandni karakter letka zbog stvaranja oštre crno-bijele slike u kojoj su Španovčani prikazani potpuno negativno, a partizanski napad potpuno pozitivnim. Nadalje je izjavljeno da je partizanski pohod bio osveta za ustaške zločine u susjednim srpskim selima. Detaljnije su opisani navodni zločini koje suvremena historiografija tek treba ispitati. Status Španovice kao ustaškog uporišta dokazuje se i reputacijom sela u izjavama Luburića i Pavelića koji su nazivani pogrdnim imenima. Propagandni i opravdavajući karakter poglavlja letka zaključen je izjavom da je partizanska vojska „morala učiniti kraj ustaškom zulumu“, a da su „ustaška gnijezda“ trebala biti uništena.²⁰¹ U prvom dijelu letka očito su prikriiveni strateški uzroci napada koji su već navedeni u radu.

Štab se obratio i samim Španovčanima navodeći da je među partizanskim borcima bilo pojedinaca čija je rodbina ubijena od „zlikovaca i izroda“ iz Španovice, ali da se oni nisu osvećivali. Izjava o nepostojanju osvećivanja u kontrastu je s tvrdnjama rukovodstva III. OZ koje je za zločine krivilo upravo osvetoljubivost niže rangiranih vojnika srpske nacionalnosti. Također, navedeno je da prilikom napada nije ubijeno ni jedno dijete ni žena, a niti jedan nevini život, „osim od bombi ustaškog aviona“. Iz gornjeg teksta pod naslovom *Poginuli i ubijeni* vidljivo je da navedena tvrdnja nije točna jer su navedeni primjeri ubojstva civila, žena i djece pa i okrutna ubojstva. Vojni zrakoplov NDH je djelovao u Španovici u vrijeme partizanskog likvidiranja ratnih zarobljenika u šumi kod Gornje Šumetlice,²⁰² a ne nakon povlačenja partizana kako je navedeno u letku. Štab je smatrao potrebnim opravdati i

¹⁹⁶ *Grada* 3, dok. 177., 469.

¹⁹⁷ Isto, dok. 71., 176, 177.

¹⁹⁸ Isto, 176.

¹⁹⁹ Isto, 176.

²⁰⁰ Isto, 176.

²⁰¹ Isto, 177.

²⁰² ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 130. ZNOR, V/32, dok. 170., 478.

pljačkanje španovačke imovine tako što je naveo da su hrana i stvari u Španovici ustvari prethodno opljačkani iz okolice sela. Ova teza je demantirana u poglavlju *Palež i pljačka Španovice*. Na kraju letka se štab ponovno obratio Španovčanima izjavom da su partizani oslobodili Španovicu od „ustaških i narodnih zlikovaca“.²⁰³ Španovčani su dobili poziv za priključenje partizanima uz opasku da će tako dokazati da su pravi Hrvati.

14. Stvaranje nove partizanske brigade nakon zauzimanja Španovice

Procjena GŠH-a o potrebi slanja partizanskih snaga iz Banovine i Moslavine u Slavoniju pokazala se točnom. Ostvaren je cilj stvaranja većeg teritorija pod kontrolom partizana u Slavoniji. U tome su pomogli i poslani rukovodeći kadrovi.²⁰⁴ Uz slavonske partizanske snage, navedene su pridošle postrojbe zajednički napale Gojilo (5. i 6. 9. 1942.),²⁰⁵ Veliku Mlinsku (10. 9. 1942.),²⁰⁶ Grubišno Polje (27. i 28. 9. 1942.),²⁰⁷ a nakon odustajanja od napada na Daruvar, izvršile su i napad na Španovicu. Stvoreni su uvjeti za osnivanje brigade zbog masovnijeg priljeva novih boraca i ispunjenja materijalnih preduvjeta.²⁰⁸ Oba ova uvjeta definitivno su brže ispunjena izvršenim napadom na Španovicu.

Štab III. OZ osnovao je Prvu slavonsku udarnu brigadu 11. listopada 1942. godine, pet dana nakon završetka napada na Španovicu.²⁰⁹ Brigada je osnovana u selu Budići blizu Ožegovaca, 7 km od Španovice.²¹⁰ Zbog osnivanja brigade samo nekoliko dana nakon napada na Španovicu, sva vojna napredovanja koja su nastala uspostavom brigade mogu se smatrati nagradom za zasluge u prethodnim napadima, među kojima je najveći pothvat bio upravo napad na Španovicu. Nova brigada je kasnije preimenovana u Dvanaestu narodnooslobodilačku udarnu (NOU) brigadu. Brigada je formirana u suglasnosti s Andrijom Hebrangom i oficijom GŠH-a Radom Bulatom²¹¹, ali i u suglasnosti s delegatom VŠ-a Vladom Popovićem.²¹² Osnutkom brigade partizansko djelovanje u Slavoniji podignuto je na višu razinu.²¹³

²⁰³ *Građa 3*, dok. 71., 178.

²⁰⁴ KOKOT, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, 29.

²⁰⁵ KARANOVIĆ, Vukašin, *Moslavački partizanski odred 1941.-1945.*, 92, 93.

²⁰⁶ ZNOR, V/8, dok. 14., 82.

²⁰⁷ Isto, dok. 26., 127.

²⁰⁸ KOKOT, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, 29.

²⁰⁹ ZNOR, V/8, dok. 27., 135

²¹⁰ Isto, 135.

²¹¹ *Građa 3*, dok. 51., 102.

²¹² KOKOT, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, 29.

²¹³ Isto, 29.

Osim podizanja slavonskih postrojbi na razinu brigade, službeno podizanje banijskih bataljuna izvršeno je 12. 10. 1942. godine i oni su službeno imenovani Sedmom banijskom brigadom. Nova se brigada zatim vratila na prostor Banovine, osim Banijske proletherske čete.²¹⁴

14.1. Sastav Prve slavonske NOU brigade, preustroj slavonskih NOP odreda i daljnje djelovanje

Nova je brigada u svom sastavu imala četiri bataljuna.²¹⁵ Prvi (Udarni) bataljun nastao je od Banijske proletherske čete. Nakon napada na Španovicu, ojačan sa zaplijenjenih 170 karabina i 6 puškomitraljeza uputio se na Kalnik. Još jedan Udarni bataljun od 200 ljudi upućen je na Bilogoru.²¹⁶ Štab brigade činili su: zapovjednik Bogdan Crnobrnja, politički komesar Ranko Zec, zamjenik zapovjednika Radojica Nenezić, zamjenik političkog komesara Petar Car i šef štaba Milan Stanivuković.²¹⁷

Zbog stvaranja nove brigade, bila je potrebna i reorganizacija sada okrnjenog Slavenskog NOP odreda iz kojega je više rukovodioca napredovalo u štab nove brigade. Egzistirala su dva odreda navedene operativne zone i oba su imala po dva bataljuna. Štab Prvog odreda činili su: zapovjednik Vicko Antić (Pepe), zamjenik zapovjednika Uroš Popara (Grom), politički komesar Josip Krajačić (Prika), zamjenik političkog komesara Blagoje Gerdijan (Balja), šef štaba Vojin Vranešević (Maksim).²¹⁸ Štab Drugog odreda činili su: zapovjednik Ivo Marinković i zamjenik zapovjednika Stanko Radovanović, politički komesar Josip Cazi, i šef štaba Mile Milivojević (Majski).²¹⁹ Napredovanja rukovodioca u odnosu na njihove funkcije prije napada na Španovicu bit će opisana u sljedećem poglavlju.

Iz Mrazovićevog i Jankesovog navođenja zadataka nove brigade moguće je iščitati njihovo doživljavanje državnosti, odnosno regionalnosti Hrvatske. Naime, oni o zadacima djelovanja novouspostavljene Prve slavonske NOU brigade navode da će se brigada po izvršenim zadacima u Slavoniji uputiti na zapad prema Hrvatskoj.²²⁰ Iz navedenog principa imenovanja može se utvrditi da potpisani Hrvatsku doživljavaju kao regionalni pojam, odnosno kao da Slavonija nije dio Hrvatske. Ovakvo poimanje nije slučajno, već slijedi iz isto

²¹⁴ ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi '41.-'45*, 43.

²¹⁵ *Grada* 3, dok. 73., 180, 181.

²¹⁶ ZNOR, V/8, dok. 27., 135.

²¹⁷ *Grada* 3, dok. 73., 180.

²¹⁸ Isto, 181.

²¹⁹ Isto, 181.

²²⁰ Isto, 181.

takvog odvajanja Slavonije od Hrvatske kod Josipa Broza Tita. Primjer za to je Depeša Tita i Kardelja Andriji Hebrangu u kojoj pozivaju Hebranga da okupi delegate iz „Hrvatske, Slavonije i Slovenije“.²²¹

Novouspostavljena brigada nakon zauzimanja Španovice mogla se mirnije kretati na području psunjskog visočja pa joj je u zadatak stavljeno djelovanje tim područjem prema istoku, do Đakova.²²²

15. Kratki ratni putevi i napredovanja rukovodstva slavonskih partizana nakon zauzimanja Španovice

Grga Jankes (Fric, Martin)

Grga Jankes je početkom lipnja 1942. godine od GŠH-a imenovan zapovjednikom III. OZ i poslan u Slavoniju s uputama o reorganizaciji partizanskih jedinica u Slavoniji.²²³ Dana 12. 8. 1942. godine na vojnom savjetovanju III. OZ preuzeo je mjesto zapovjednika zone, gdje se nalazio i u vrijeme napada na Španovicu. Od tada je po naređenju GŠH-a djelovao na reorganizaciji jedinica.²²⁴ Naredbom GŠH-a razriješen je dužnosti krajem studenog 1942. godine.²²⁵ Nakon ove funkcije prelazi na funkciju člana Oblasnog komiteta KPH za zagrebačku oblast.²²⁶

Karlo Mrazović (Gašpar)

Karlo Mrazović je 12. 8. 1942. godine premješten s mjesta zapovjednika III. OZ na mjesto političkog komesara iste zone.²²⁷ Na tom je položaju bio i u vrijeme napada na Španovicu. Naredbom GŠH-a razriješen je dužnosti krajem studenog 1942. godine.²²⁸ Nakon

²²¹ *Tito, strogo povjerljivo, arhivski dokumenti*, SIMIĆ, Pero, DESPOT, Zvonimir, ur., Večernji posebni proizvodi, Zagreb, 2010., 115.

²²² *Građa 3*, dok. 73., 181.

²²³ Isto, dok. 61., 140.

²²⁴ ZNOR, V/6, dok. 30., 149.

²²⁵ GREGORIĆ, *NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 258.

²²⁶ *Vojna Enciklopedija*, ŠILJEGOVIĆ, Boško, ur., Redakcija vojne enciklopedije, Beograd, 1958.-1969., IV. sv., 9.

²²⁷ ZNOR, IX/2, dok. 3., 29.

²²⁸ GREGORIĆ, *NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 258.

ove funkcije je postao članom AVNOJ-a i ZAVNOH-a.²²⁹ Proglašen je narodnim herojem 1951. godine.²³⁰

Rade Bulat

Dokument zamjenika zapovjednika GŠH-a Ivana Gošnjaka od 8. 10. 1942. godine dokazuje da je Rade Bulat po nalogu GŠH-a poslan s 15 ljudi na područje Slavonije.²³¹ Odlazak je bio povezan s nedostatkom rukovodećih kadrova u Slavoniji i ciljevima GŠH-a za intenziviranje partizanske borbe u Slavoniji. Bulat je kao oficir GŠH-a sudjelovao na sastanku štabova III. OZ na kojem je na dnevnom redu bio napad na Daruvar, što je neposredno vezano za napad na Španovicu.²³² Bulatova odgovornost za napad stoga proizlazi iz njegova prisustva kao predstavnika GŠH-a u Slavoniji. Suautor je već analiziranog *Raspisa* u kojem je analizirao napad na Španovicu s rukovodeće pozicije. Proglašen je narodnim herojem Jugoslavije 1953. godine.²³³

Petar Drapšin

Drapšin je poslan u Slavoniju po naredbi GŠH-a,²³⁴ a u vrijeme napada na Španovicu nalazio se u štabu III. OZ te je suautor *Raspisa*.²³⁵ Po uspostavi Prve slavonske NOU brigade napredovao je na mjesto zamjenika III. OZ.²³⁶ Naredbom GŠH-a od 15. 11. 1942. godine postao je i zapovjednik III. OZ.²³⁷ U izvještaju delegata Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) u III. operativnoj zoni, pohvaljuje se Drapšinov rad na mjestu zapovjednika zone te se ističe kako se Drapšin obradovao ponovnom primanju u partiju. Iz navedenog je vidljivo da je Drapšin prethodno bio sankciniran zbog djelovanja koje nije odgovaralo KPJ. Znakovito je i to što je Drapšin napredovao prije vraćanja članstva. Osim toga, visoko napredovanje je nastavljeno odmah po vraćanju članstva jer se u istom izvještaju Drapšin spominje kao jedina pogodna osoba za mjesto zapovjednika novouspostavljene Četvrte divizije NOV i PO

²²⁹ Vojna Enciklopedija, ŠILJEGOVIĆ, ur., V. sv., 646.

²³⁰ KAČAVENDA, Petar, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 1, Partizanska knjiga, Beograd, 1982., 579.

²³¹ ZNOR, V/8, dok. 25., 123.

²³² ZNOR, IX/2, dok. 26., 172.

²³³ KAČAVENDA, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 1, 127.

²³⁴ ZNOR V/8, dok. 56., 235.

²³⁵ Isto dok. 25., 112.

²³⁶ Isto, dok. 56., 235.

²³⁷ *Građa* 3, dok. 127., 318.

Hrvatske.²³⁸ Na ovo je mjesto i postavljen po osnutku navedene divizije krajem prosinca 1942. godine.²³⁹ Iz svega je vidljiv Drapšinov brzi uspon od odbačenika do zapovjednika divizije, a prvo napredovanje bilo je upravo nakon dokazivanja u napadu na Španovicu. Proglašen je narodnim herojem 1953. godine.²⁴⁰

Andrija Hebrang (Fati)

Hebrangovo zatočeništvo od strane vlasti NDH trajalo je od kraja veljače do 23. 9. 1942. godine.²⁴¹ Upravo je štab III. OZ vodio pregovore o njegovoj razmjeni.²⁴² Hebrang je odmah po razmjeni došao u kontakt s III. OZ i njezinim čelnicima.²⁴³ Napad na Španovicu proveden je samo 11 dana nakon njegove razmjene. Upoznatost Hebranga s napadom na Španovicu očita je na temelju njegove uloge podnositelja potpunog izvještaja o tom napadu GŠH-u.²⁴⁴ Naime, Duško Brkić je 8. 10. 1942. godine izvijestio GŠH da su sva dotadašnja izvješća o nedavnim akcijama, pa tako i o Španovici, nepotpuna i da se očekuje da će Andrija Hebrang (Fati) podnijeti konačni izvještaj GŠH-u.²⁴⁵ Štoviše, GŠH nije znao o napadu na Španovicu do Hebrangovog dolaska. Hebrang je bio prisutan u štabu III. OZ barem do 8. listopada kada je datiran Brkićev dokument. Do odlaska iz zone pomagao je rukovodstvu III. OZ u organizacijskim poslovima.²⁴⁶ Nakon zauzimanja Španovice došlo je do većeg priljeva srpskog seljaštva u partizanske jedinice. Zato je Hebrang pomogao čelnicima III. OZ u formiranju novih štabova i jedinica te u reorganizaciji starih.²⁴⁷ Hebrang je u GŠH u Gornje Budačke²⁴⁸ stigao 21. listopada 1942. godine kada je i podnio izvještaj.²⁴⁹ Tada GŠH saznaje za napad na Španovicu. Nakon toga je otišao u VŠ gdje je o istom izvijestio i Tita.²⁵⁰ Tito je

²³⁸ ZNOR, V/10, dok. 45., 166.

²³⁹ Isto, 165.

²⁴⁰ KAČAVENDA, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 1, 200.

²⁴¹ GREGORIĆ, *NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 198, 199.

²⁴² *Grada* 3, dok. 61., 142.

²⁴³ Isto, dok. 58., 133.

²⁴⁴ ZNOR, IX/2, dok. 26., 177.

²⁴⁵ Isto, 177.

²⁴⁶ *Grada* 3, dok. 73., 188.

²⁴⁷ Isto, 188.

²⁴⁸ *Dnevnik Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Hrvatske* (studeni 1941 – studeni 1942), ANIĆ, Nikola, ur., *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 15, No. 1, Zagreb, 1983., 66.

²⁴⁹ Isto, 59.

²⁵⁰ Isto, 59.

Hebranga postavio na čelno mjesto Komunističke partije Hrvatske iz čega je vidljivo da je njegovo ratno djelovanje pozitivno ocijenjeno.²⁵¹

Kao što je već navedeno, Erjavec Z. je u svojoj knjizi spomenuo nedokazanu tezu da je Hebrang bio zaslužna osoba što se nije u potpunosti ostvarila srpska prijetnja da „u Španovici ni mačka neće ostati živa“.²⁵² Erjavec Z. je naveo da među govornicima prije napada na Španovicu u partizanskom štabu nije bilo Srba koji su bili razočarani ovakvom akcijom prigušivanja. Erjavec T. je naveo podatak da su govornici prije napada bili Hrvati Mrazović i Antić (Pepe) te Čeh Josip Vojaček (Taras). Isti autor je istaknuo nelogičnost da Srbi nisu govorili pred borcima koji su većinom bili Srbi, osobito poznavatelj lokalnih prilika Bogdan Crnobrnja. Navedeno se slaže s tezom Z. Erjavca da su Srbi bili razočarani Hebrangovom naredbom. Ipak, za tezu o nesudjelovanju srpskih vođa u govorima prije napada i za pokušaj sprječavanja zločina nema potvrde u izvorima.

Vladimir Majder (Kurt)

Majder (Kurt) je u III. OZ obavljao funkciju obavještajnog oficira najkasnije od vojnog savjetovanja 12. 8. 1942. godine.²⁵³ Kurt se nalazio u III. OZ do 21. 11. 1942. godine kada je pozvan u GŠH gdje je i otišao.²⁵⁴ Karakter Majderovog djelovanja vidi se iz dokumenta zamjenika komesara Kalničkog partizanskog odreda. U tom se dokumentu zamjenik žalio štabu III. OZ na četništvo u redovima kalničkih partizana i okolice. Spomenuo je da bi bilo dobro da zbog pojave četništva, Majder (Kurt) „pruži ruku“ na Bilogorski bataljun.²⁵⁵ Majder (Kurt) se vratio iz GŠH-a te je u prosincu iste godine opet djelovao u III. OZ s istim činom.²⁵⁶

Bogdan Crnobrnja (Tolja)

Crnobrnja (Tolja) je od 20. 3. 1942. godine vršio dužnost političkog komesara Prvog slavonskog NOP odreda.²⁵⁷ Nakon Jankesove reorganizacije u kolovozu 1942. godine je

²⁵¹ KOMARICA, Slavko, ODIĆ, Slavko, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, IROS Zagreb i MEDITOR – PROM Zagreb, Zagreb, 2008, 303.

²⁵² ERJAVEC, Z., *Španovački rodoslov, rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, 14.

²⁵³ ZNOR, V/6, dok. 30., 149, 152.

²⁵⁴ ZNOR, V/9, dok. 77., 251.

²⁵⁵ Isto, 286.

²⁵⁶ Isto, dok. 46., 173.

²⁵⁷ *Građa 2*, dok. 73., 180.

postao zamjenik zapovjednika III. OZ, gdje je ostao do napada na Španovicu. Bio je i u operativnom štabu slavonskih, banijskih i moslavačkih partizana prilikom pripreme napada.²⁵⁸ Po uspostavljanju nove brigade je imenovan zapovjednikom nove brigade.²⁵⁹ Prema Erjavcu, Crnobrnja je bio učitelj iz Brusnika, sela udaljenog 8 km jugozapadno od Španovice.²⁶⁰ Štab III. zone definitivno je iskoristio vještine Crnobrnje kao poznavatelja lokalne okoline i prilika, a iz opisanih je funkcija vidljivo da je nakon napada na Španovicu i napredovao u zapovjednika nove brigade.

Duško Brkić

Duško Brkić se spominje prilikom osnivanja Prvog slavonskog NOP odreda kao politički komesar 2. bataljuna.²⁶¹ U vrijeme napada na Španovicu vršio je dužnost zamjenika političkog komesara III. OZ Karla Mrazovića. Zajedno s njim, potpisnik je izvještaja GŠH-u u kojem među ostalim izvještava i o napadu na Španovicu.²⁶² Napredovao je 15. 12. 1942. godine kada ga je Vlado Popović postavio u Povjerenstvo CK KPH za Slavoniju.²⁶³ Bilandžić ga smatra stvarnim vođom Srba u Hrvatskoj u vrijeme Drugog svjetskog rata.²⁶⁴ Brkić je nakon rata postao prvi ministar pravosuđa u SRH što je veliko priznanje za njegovo ratno djelovanje.

Pavle Gregorić (Brzi)

Gregorić je od sredine 1941. godine do 1943. godine bio povjerenik CK KPH za Slavoniju.²⁶⁵ Po osnutku Prvog slavonskog NOP bataljuna na kraju 1941. godine, Gregorić je bio politički komesar tog bataljuna. Njegova upoznatost s napadom na Španovicu proizlazi iz njegovog detaljnog opisa priprema i samog napada. Od 1943. godine napredovao je u političkoj hijerarhiji od delegata Hrvatske u AVNOJ-u i organizacije ZAVNOH-a do ambadorskog rada. Odlikovan je ordenom narodnog heroja i drugim ordenjem.²⁶⁶

²⁵⁸ ZNOR, V/7, dok. 28., 128.

²⁵⁹ *Grada* 3, dok. 73., 180.

²⁶⁰ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 97.

²⁶¹ *Grada* 2, dok. 51., 103.

²⁶² ZNOR, IX/2, dok. 26., 177.

²⁶³ *Grada* 3, dok. 177., 462.

²⁶⁴ BILANDŽIĆ, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, Golden marketing, 1999., 261.

²⁶⁵ GREGORIĆ, *NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 61.

²⁶⁶ KAČAVENDA, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 1, 269.

Vicko Antić (Pepe)

Od kraja 1941. do sredine 1942. godine bio je na dužnostima zapovjednika Prve slavonske NOP čete, bataljuna i odreda. Po Jankesovoj reorganizaciji 12. 8. 1942. postao je zapovjednik Prvog slavonskog NOP odreda,²⁶⁷ što ostaje i nakon reorganizacije odreda 11. 10. 1942.²⁶⁸ U napadu na Španovicu njegov je odred izvršio glavni napad na središte sela.²⁶⁹ Naredbom GŠH-a 28. 11. 1942. godine napredovao je u zapovjednika Prve slavonske NOU brigade.²⁷⁰ Napredovanja su nastavljena i u 1943. i 1944. godini.²⁷¹ Godine 1953. proglašen je narodnim herojem Jugoslavije.²⁷²

Radojica Nenezić

Glavni štab Hrvatske je u rujnu 1942. godine prebacio Radojicu Nenezića iz Glamoča u Slavoniju. Ondje je stavljen na raspolaganje III. operativnoj zoni 22. 9. 1942. godine.²⁷³ U napadu na Španovicu bio je zapovjednik 1. bataljuna Prvog slavonskog NOP odreda sa zadatkom likvidacije središta sela.²⁷⁴ Od formiranja brigade, Nenezić je postao zamjenik zapovjednika brigade što je dosta visoko napredovanje.²⁷⁵ Iz toga proizlazi da je u kratkom vremenu od dolaska do napada na Španovicu (15 dana), rukovodstvo III. OZ njegovo djelovanje ocijenilo vrlo uspješnim. Krajem prosinca 1942. godine postao je zapovjednik Dvanaeste NOU brigade.²⁷⁶ Proglašen je narodnim herojem Jugoslavije 1951. godine.²⁷⁷

²⁶⁷ ZNOR, V/6, dok. 30., 152.

²⁶⁸ Građa 3, dok. 73., 182.

²⁶⁹ ZNOR, V/8, dok. 21., 107-109.

²⁷⁰ GREGORIĆ, *NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 258.

²⁷¹ KOKOT, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, 437.

²⁷² Isto, 437.

²⁷³ GREGORIĆ, *NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 218.

²⁷⁴ KAČAVENDA, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 2, 24.

ZNOR, V/8, dok. 21., 109.

ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 125.

²⁷⁵ Građa 3, dok. 73., 180.

²⁷⁶ GREGORIĆ, *NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 260.

²⁷⁷ KOKOT, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, 442.

Gedeon Bogdanović (Geco)

Gedeon Bogdanović se spominje u dokumentu vojnog tijela NDH, Zapovjedništva I. hrvatske oružničke pukovnije, na području krila Bjelovar.²⁷⁸ U izvještaju je navedeno da se „četnik Gedeon Bogdanović“ 3. 3. 1942. godine sukobio s oružnicima i ustašama u Turčinović Polju kod Grubišnog Polja.²⁷⁹ Tom je prilikom Bogdanović ubio dvojicu ustaša, ranio jednog ustašu i jednog oružnika te pobjegao. Zanimljivo je da je jugoslavenska redakcija ovog zbornika dokumenata pod bilješku kod „četnik Gedeon Bogdanović“ navela „partizan Gedeon Bogdanović“.²⁸⁰ Iz više dokumenata NDH vidljivo je da se u izvještajima najčešće precizno razlikuju četnici od partizana. Kao potvrdu da je Bogdanović doista bio četnik, može poslužiti knjiga o Dvanaestoj proleterskoj brigadi kojoj je kasnije Bogdanović pripadao. U toj knjizi autor Kokot navodi da se prije početka Drugog svjetskog rata Bogdanović sukobio s oficijom u vojsci Prve Jugoslavije i da se do pridruživanja partizanima skrivao po Bilogori.²⁸¹ Još je navedeno da se u tom razdoblju skrivanja s manjom grupom borio protiv ustaša, s time da se (razumljivo) ne spominje kojoj je vojnoj formaciji tada pripadao.²⁸² Iz svega proizlazi da je Gedeon Bogdanović prije stupanja u partizanske redove (sam ili sa svojom grupom) zapravo bio u četničkoj postrojbi. Isti autor je naveo da je Bogdanović pristupio partizanima tek u travnju 1942. godine kada je postao zapovjednik Bilogorske čete.²⁸³

Bogdanović je najkasnije od kolovoza 1942. godine vršio dužnost zapovjednika 4. čete, 3. bataljuna Prvog slavonskog NOP odreda.²⁸⁴ U izvještaju navedenog 3. bataljuna kao politički problem se spominje upravo četništvo.²⁸⁵ Zbog suzbijanja ove pojave, borcima 3. bataljuna je održano čak sedam sastanaka u kojima se dokazivala „izdajnička uloga četnika kao suradnika ustaša“.²⁸⁶ U tom je kontekstu posebno istaknuto držanje sastanka upravo 4. četi Gedeona Bogdanovića za koju je navedeno da je u njoj stanje „donekle sređeno“.²⁸⁷ Iz toga je jasno vidljivo da je u navedenom 3. bataljunu, a osobito u Bogdanovićevoj 4. četi, bilo prisutno simpatiziranje četništva čak i nakon prijelaza u partizansku postrojbu. Izraz o donekle sređenom stanju upućuje na eskalaciju četništva koja je bila u procesu suzbijanja.

²⁷⁸ *Građa 2*, dok. 47., 82.

²⁷⁹ Isto, 82.

²⁸⁰ Isto, 82.

²⁸¹ KOKOT, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, 438.

²⁸² Isto, 438.

²⁸³ Isto, 438.

²⁸⁴ ZNOR, V/6, dok. 5., 18.

²⁸⁵ Isto, 18.

²⁸⁶ Isto, 18.

²⁸⁷ Isto, 19.

Nakon zauzimanja Španovice, po osnutku Prve slavonske NOU brigade, Bogdanović je postao zapovjednik 2. bataljuna te brigade što je napredovanje za jednu razinu.²⁸⁸ Bogdanovićevo napredovanje je još jedan dokaz neiskrenosti analiziranog *Raspisa* u kojem je rukovodstvo III. OZ kritiziralo srpske osvetničke težnje bliske četništvu, a Bogdanović je upravo nakon napada na Španovicu napredovao. Bogdanović je proglašen narodnim herojem Jugoslavije 1953. godine.²⁸⁹

Josip Antolović (Hrvat)

Antolović (Hrvat) je postavljen na mjesto zapovjednika 3. bataljuna Prvog slavonskog NOP odreda 12. 8. 1942. godine.²⁹⁰ Nakon napada na Španovicu i osnutka brigade, napredovao je na mjesto zapovjednika 3. bataljuna Prve slavonske NOU brigade.²⁹¹ Po naredbi GŠH-a krajem studenog iste godine postao je načelnik štaba nove brigade.²⁹² Napredovanja su se nizala i tijekom 1943. i 1944. godine.²⁹³ Proglašen je narodnim herojem Jugoslavije 1951. godine.²⁹⁴

Milan Stanivuković (Oficir)

Prilikom osnivanja Prvog slavonskog NOP odreda 20. 3. 1942. godine, Milan Stanivuković je imenovan zapovjednikom 5. čete Prvog slavonskog NOP bataljuna navedenog odreda.²⁹⁵ Po ustanovljenju Prve slavonske brigade unaprijeđen je na mjesto šefa (načelnika) štaba brigade, što je visoko napredovanje.²⁹⁶ Štoviše, napredovanje Milana Stanivukovića je nastavljeno tako što je nakon ranjavanja u borbi s Nijemcima u selu Gradištu 28. 10. 1942. godine, unaprijeđen za šefa štaba III. OZ.²⁹⁷ Poginuo je 1944. godine i posthumno je proglašen narodnim herojem Jugoslavije 1945. godine.²⁹⁸

²⁸⁸ *Građa 3*, dok. 73., 181.

²⁸⁹ KOKOT, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, 438.

²⁹⁰ GREGORIĆ, *NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 164.

²⁹¹ *Građa 3*, dok. 73., 181.

²⁹² GREGORIĆ, *NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 164, 258.

²⁹³ KOKOT, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, 438.

²⁹⁴ Isto, 438.

²⁹⁵ *Građa 2*, dok. 52., 103.

KOMARICA, ODIĆ, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, 250.

²⁹⁶ *Građa 3*, dok. 73., 180.

²⁹⁷ KOMARICA, ODIĆ, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, 250.

²⁹⁸ KOKOT, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, 444.

Dako Pauč

Pauč je u kolovozu 1942. godine postao zapovjednik 1. bataljuna Drugog slavonskog NOP odreda, gdje je ostao i u vrijeme napada na Španovicu.²⁹⁹ Po osnutku Dvanaeste slavonske brigade postao je zapovjednik 4. bataljuna te brigade,³⁰⁰ a zatim i zamjenik zapovjednika iste brigade.³⁰¹ Napredovanja su se nastavila i u 1943. i 1944. godini.³⁰² Proglašen je narodnim herojem Jugoslavije 1951. godine.³⁰³

Ivan Mišković (Brk)

Mišković je tijekom 1941. godine bio komunistički aktivist u okrugu Slavonski Brod, a po uspostavi Prvog slavonskog NOP bataljuna bio je upoznat s njegovom brojnošću pa je vjerojatno i pripadao toj postrojbi.³⁰⁴ Po reorganizaciji odreda u kolovozu 1942. godine postao je politički komesar 1. bataljuna Drugog Slavenskog NOP odreda, gdje se nalazio i u vrijeme napada na Španovicu.³⁰⁵ Po osnutku Prve slavonske NOU brigade napredovao je u političkog komesara 4. bataljuna te brigade.³⁰⁶ Napredovanja su nastavljena i nakon osnutka brigade. Kraj rata Mišković je dočekaao kao šef OZN-e za III. jugoslavensku armiju, postrojbu koja je među ostalim vršila likvidacije ratnih zarobljenika u Teznom kod Maribora u svibnju 1945. godine.³⁰⁷

Iz kratkih opisa ratnih puteva čelnika slavonskih partizana je vidljivo da je velika većina napredovala neposredno nakon napada na Španovicu, po osnutku Prve (Dvanaeste) slavonske brigade. Iz ove je brigade proglašeno ukupno 14 narodnih heroja Jugoslavije. Od njih 14, u napadu na Španovicu sudjelovalo je njih šestoro. To su Antić (Pepe), Antolović (Hrvat), Bogdanović (Geco), Nenezić, Pauč i Stanivuković (Oficir). Još živući Mišković je jedini napredovao iz brigade koji nije proglašen narodnim herojem. Osim pripadnika brigade, napredovalo je kompletno rukovodstvo III. OZ iz napada na Španovicu: Jankes, Mrazović, Bulat, Drapšin, Hebrang, Majder, Gregorić, Crnobrnja i Brkić. Narodnim herojima proglašeni su Mrazović, Gregorić, Bulat i Drapšin.

²⁹⁹ ZNOR, V/6, dok. 30., 153.

³⁰⁰ *Građa 3*, dok. 73., 181.

³⁰¹ KOKOT, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, 443.

³⁰² Isto, 443.

³⁰³ Isto, 443.

³⁰⁴ GREGORIĆ, *NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, 29.

³⁰⁵ ZNOR, V/6, dok. 30., 153.

³⁰⁶ *Građa 3*, dok. 73., 181.

³⁰⁷ MIŠKOVIĆ, Ivan, BADER, Andrej, *General iz Premanture*, knjiga 1, Općina Medulin, Medulin, 2019., 174.

16. Pitanje „srpske osvete“ nad Španovčanima i političko-vojna odgovornost za zločin

Za prikaz raspoloženja srpskog stanovništva oko Španovice i eskalacije srpskog nacionalizma u predratno vrijeme i u Drugom svjetskom ratu, poslužit će dva primjera. Godine 1939. u Kusionjama je kolcima ubijen Španovčanin Pero Vrtar samo zato što mu je brat bio član HSS-a.³⁰⁸ Za navedeno postoji i dokaz u obliku fotografije sa sprovoda.³⁰⁹ Stanovnici srpske nacionalnosti iz Bučja su u srpnju 1942. godine prijetili Španovčanima da će se dići na njih kosama i sjekirama. Navedeno je bio oblik zastrašivanja prilikom odlaska Španovčana na košnju njihovih (španovačkih) livada u Bučju, a zbog prijetnji su se Španovčani požalili svom općinskom poglavarstvu.³¹⁰

U izvještaju GŠH-a VŠ-u od 7. 10. 1942. godine istaknuto je da je veliki politički problem nacionalni sastav slavonskih partizanskih jedinica.³¹¹ Od oko 1700 slavonskih partizana, bilo je samo 149 Hrvata, a 1573 Srba. Štab se žalio i na „slabi socijalni sastav“ s ukupno 234 radnika i 1455 seljaka među partizanskim borcima.³¹² Istaknuto je da se ovaj odnos u posljednje vrijeme mijenjao dolaskom pojedinaca iz Zagreba i Slavenskog Broda. Zbog datuma koji je vrlo blizak napadu na Španovicu, može se reći da su u napadu na Španovicu sudjelovali velikom većinom partizani srpske nacionalnosti i to iz redova srpskog seljaštva. Duško Brkić je u svom izvještaju GŠH-u spomenuo da su neposredno prije napada na Španovicu politički komesari održali savjetovanja s 15 narodnooslobodilačkih odbora.³¹³ Narodnooslobodilački odbori su manje organizacijske grupe obično organizirane u svakom selu koje je bilo naklonjeno komunistima. Iz navedenog proizlazi da je u napadu na Španovicu bilo uključeno stanovništvo 15 srpskih sela oko Španovice.

Jugoslavenska komunistička vlast je još u vrijeme rata konstruirala formulaciju da je napad na Španovicu bio napad na „najkrvavije neprijateljsko uporište“³¹⁴ i „najkrvavije ustaško selo u krajevima sjeverno od Save“.³¹⁵ Ti su izrazi ponavljani u izvještajima slavonskih, moslavačkih i banijskih partizana i u izvještaju III. OZ GŠH-u. Za navedenu

³⁰⁸ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 95.

³⁰⁹ ERJAVEC, Z., *Španovački rodoslov, Rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, 405.

³¹⁰ *Građa 2*, dok. 135., 275.

³¹¹ *Građa 3*, dok. 61., 141.

³¹² Isto, 141.

³¹³ ZNOR, IX/2, dok. 26., 177.

³¹⁴ ZNOR, V/8, dok. 25., 112.

³¹⁵ *Građa 3*, dok. 62., 146.

formulaciju nije naveden nikakav dokaz u tim dokumentima jer izjava da je Pavelić Španovicu smatrao uzornim selom nije dokaz za zločine.³¹⁶ Erjavec T. je za španovački grijeh naveo tzv. „dizanje sela“ što se odnosi na navodno španovačko pljačkanje i ubijanje naroda iz susjednih srpskih sela u razdoblju Drugog svjetskog rata. Istom autoru je navedeno „dizanje sela“ osnova za tezu o izvršenju „srpske osvete“ nad Španovčanima u partizanskom napadu na Španovicu.³¹⁷ Erjavčevo tumačenje ne može se smatrati relevantnim jer je sam naveo da se njegovi podatci o srpskim žrtvama temelje na popisima žrtava sa partizanskih spomenika i izjavama jednog Kusunjčana kojeg je Erjavec smatrao „poznavaoce te materije“.³¹⁸ Jedino mjesto u dokumentima na kojem se spominju Španovčani da idu pljačkati, jest u partizanskom dokumentu iz kolovoza 1942. godine. U njemu je navedeno da su partizani napali „ustašku bandu iz Španovice“ jer su ih vidjeli da nose bijele torbe i ruksake pa su zaključili da sigurno idu pljačkati u Branešće.³¹⁹ Bijele torbe ne mogu biti dokaz polaska u pljačku pa ni ovaj dokument nije relevantan. Daljnja obrada vlasti NDH u Španovici i okolnim selima u vrijeme Drugog svjetskog rata izlazi iz teme ovog rada i za nju je potrebno zasebno historiografsko istraživanje te zasebni rad. Jedino se tako može preispitati utemeljenost Erjavčevih navoda.

Iz svega proizlazi neutemeljenost govora o „osveti“, ali utemeljenost postojanja srpskog razračunavanja po nacionalnoj osnovi nad Hrvatima Španovice, o čemu govore i partizanski dokumenti. Za korištenje izraza „osveta“ prvo je potrebno dokazati zločin druge strane koja bi prva počinila zločine. Razračunavanje je dakle bilo prisutno na nižoj razini, kod srpskih seljaka i vojnika srpske nacionalnosti nižeg ranga. Ipak, najveća odgovornost za partizanski zločin u Španovici pripada rukovodećim elementima u III. OZ i političko – vojnim dužnosnicima koji su došli na područje zone direktno iz GŠH-a, s uputama za djelovanje. Rukovodstvo III. OZ je iskoristilo srpsku želju za razračunavanjem po nacionalnoj osnovi, a sve zbog ostvarenja već navedenih partizanskih strateških ciljeva.

³¹⁶ Isto, 146.

³¹⁷ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 113.

³¹⁸ Isto, 115, 116.

³¹⁹ *Građa 2*, dok. 173., 356.

17. Španovica i Španovčani krajem Drugog svjetskog rata i nakon završetka rata

17.1. Progon, logori i preseljenje

Partizani su zauzeli Pakrac i Lipik 13. i 14. rujna 1944. godine.³²⁰ Odmah po zauzeću su krenula uhićenja i likvidacije vojnih i civilnih političkih protivnika. Izvještaj OZN-e za Pakrac s potpisom komandanta Branka nečitkog prezimena izvještava o uhićenju 170 osoba „što domaćih, Španovčana i ostalih uljeza.“³²¹ Isti zapovjednik je naveo da je od 170 osoba, njih 90 poslano u logor Mihaće i 60 na prisilni rad na novogradiško područje, a za sve je navedeno da su iz Španovice i Dragovića. Preostalih 20 osoba je uhićeno i preslušavano, a zapovjednik je naveo da je nakon preslušavanja vrlo mali dio pušten, uz opasku da će i dalje biti praćeni.³²² Također, navedeno je da je dana 17. rujna 1944. godine vršeno „generalno čišćenje i istjerivanje svih uljeza izbjeglica Španovčana, Dragovčana, Bosanaca, Hercegovaca i ostalog ološa iz okolnih sela“.³²³ Ako se uzme u obzir da se zasebno navode dva glagola čišćenje i istjerivanje, čini se da čišćenje znači likvidacija. Znakovito je i generaliziranje mjesnih i regionalnih pripadnosti osoba kao isključivo uljeza i ološi. Tijekom ove akcije stanovnici Španovice i Dragovića otjerani su na područje Kapetanovog Polja. Izvor navodi da je to bila „napuštena Švapska zemlja“.³²⁴

Erjavec T. je naveo druga dva logora za Španovčane koji su otvoreni po završetku Drugog svjetskog rata. Logor Ovčara kod Kutjeva je otvoren u lipnju 1945. godine.³²⁵ Otprema u logore se vršila putem policijskih prepada u Pakracu, a dovođeni su i starci, žene i djeca. Ukupni broj logoraša kretao se oko 140 osoba, od kojih vrlo mali broj vojno sposobnih muškaraca. Do logora su sprovedeni pješice i željeznicom. Postojanje ovog logora ima svoju potvrdu i u arhivskom izvoru. U izvoru od 24. lipnja 1945. godine, čelnik Kotarskog narodnooslobodilačkog odbora (NOO-a) Slavonska Požega se obratio gradskom NOO-u u Pakracu o slučaju odobrenja molbe jedne žene iz Pakraca. Ta je žena zatražila da se iz logora Ovčara pusti Apolonija Bajt iz Španovice (53 godine) na stanovanje u Pakrac k ženi koja je podnijela molbu.³²⁶ Razlog zbog kojeg je bila poslana obavijest u Pakrac je potreba sprječavanja eventualnog Apolonijinog vraćanja u Španovicu, nakon odlaska iz logora.

³²⁰ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946.*, Dokumenti, Slavonija, Baranja i Srijem, knjiga 2, (Dalje: *Partizanska i komunistička represija i zločini 2*) GEIGER, Vladimir, ur., Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2006., 54.

³²¹ Isto, 54.

³²² Isto, 54.

³²³ Isto, 54.

³²⁴ Isto, 54.

³²⁵ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 166.

³²⁶ Republika Hrvatska (Dalje: HR), Državni arhiv u Požegi (dalje: DAP), Fond: Narodni odbor kotara Slavonska Požega (1945.-1962.) (dalje: 143), 334/45.

Napomenuto je da će u slučaju pokušaja povratka biti vraćena u logor.³²⁷ Iz navedenog je vidljivo rigorozno ponašanje poslijeratne komunističke vlasti prema Španovčanima, čak i bez obzira na spol i dob. Dokaz je zabrane povratka Španovčana u Španovicu samo na temelju podrijetla osobe. Osim toga, dokaz je i toga da logora nisu bile pošteđene ni španovačke žene. Prema Erjavcu, Ovčara je bila državno poljoprivredno dobro, a Španovčani su radili na poljoprivrednim radovima. Spavali su u jednoj zgradi na podu, hrana je bila kuhana, ali slaba.³²⁸ Prema istom izvještaju, logor se održao četiri mjeseca, do kraja rujna 1945. godine. Prema Erjavcu, u navedenom je logoru umrla jedna djevojka i nekoliko djece.³²⁹ Pri puštanju iz logora izbjeglice su dobile propusnice, uz zabranu naseljavanja područja od Požege do Kutjeva.³³⁰

Prema T. Erjavcu, drugi policijski prepad na području Pakraca bio je samo 14 dana nakon odvođenja logoraša na Ovčaru kod Kutjeva.³³¹ Iz sabirnog logora na Majuru u Pakracu, ova je skupina Španovčana prevezena do Kamenskog, pa pješice do Požege. Tu su ukrcani u stočne vagone i prevezeni u Okučane. Odatle pak je 56 ljudi stiglo u „Vojnovića salaš“ kod Novog Varoša.³³² Tu su Španovčani radili poljoprivredne poslove, kao besplatna radna snaga za seljake sela Gređani koji su svako jutro birali koga od Španovčana žele za rad. Jedina plaća bio je obrok. U ovom je logoru umrlo petero djece. Logor je postojao dva mjeseca, do 15. kolovoza 1945. godine. Tada su logoraši pušteni uz standardnu zabranu naseljavanja područja Pakraca i Požege do Kutjeva.³³³

Grubo kršenje ljudskih prava Španovčana od komunističke vlasti vidljivo je iz Izvješća poručnika OZN-e za Okrug Daruvar, Stjepana Božića. U njemu Božić govori o nedostacima u radu OZN-e navedenog područja. Među ostalim je kritizirano neriješeno pitanje Španovčana. Božić je izvijestio nadređene da su Španovčani protestirali kod ministarstva na pokušaj koloniziranja u Podravinu i da žele povratak u Španovicu.³³⁴ Dodatan impuls željama Španovčana dale su španovačke djevojke koje su bile namještene kao služavke kod bogatijih osoba.³³⁵ OZN-a tvrdi da su te djevojke izvršile utjecaj na svoje

³²⁷ Isto, 334/45.

³²⁸ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 166.

³²⁹ Isto, 167.

³³⁰ Isto, 167.

³³¹ Isto, 167.

³³² Isto, 167.

³³³ Isto, 169.

³³⁴ *Partizanska i komunistička represija i zločini 2*, 621.

³³⁵ Španovačke djevojke su i prema drugim izvorima poznate kao vrsne namještenice (dadilje, sobarice, kuharice) kod bogatijih osoba. Na ovaj su način često zarađivale vlastiti miraz, a stekle su dobar glas kao izvrsne u svom poslu. (Vidi: ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 28, 50.)

poslodavce koji su bogati te su svojim utjecajem također djelovali na povratku Španovčana u Španovicu.³³⁶ Opasnost za komunističku vlast je nastala i zato što su se novonaseljeni „kolonisti iz brdskih sela“ naseljeni u bivšoj Španovici (Novom Selu) uznemirili jer su čuli da će se Španovčani vratiti iz logora i zaposjesti svoje posjede.³³⁷ Kolonisti su išli i dalje od toga pa su zbog „uznemirenosti“ krenuli bojkotirati obradu zemlje u Španovici i počeli trgovati tavane i podove s njima novih, a zapravo španovačkih domova.³³⁸ Iz svega je vidljiv trud komunističke vlasti da se Španovčane raseli i da im je bio trajno zabranjen povratak. OZN-a nije vidjela problem u kršenju ljudskih prava, već je bio problem što se Španovčani nisu mirili sa situacijom te uznemirenost lojalnih srpskih kolonista u Španovici. Čini se da su se kolonisti smatrali zaslužnim za dobivanje tuđeg posjeda, vjerojatno sudjelujući u NOB-u, inače iz zahvalnosti ne bi uništavali dodijeljeni posjed.

Unatoč zabrani naseljavanja područja oko Pakraca i Požege, postupni priljev Španovčana na područje Pakraca nije prestao pa se „španovačko pitanje“ pokušalo sakriti pod tepih kolonizacijom Španovčana u selo Gašince kod Đakova.³³⁹ Gašinci su do kraja Drugog svjetskog rata bili mješovito hrvatsko i njemačko selo. Nakon jugoslavensko-komunističkog protjerivanja njemačkog stanovništva, njihova su imanja ostala ispražnjena. Ukupno 46 španovačkih obitelji je 10. listopada 1946. godine preseljeno u Gašince stočnim vagonima.³⁴⁰ Većina Španovčana Gašince nikad nije smatrala svojim domom pa su imanja prodali odmah nakon stjecanja prava na prodaju, zbog čega se izgubila posljednja veća skupina Španovčana u jednom naselju nakon raseljavanja iz Španovice.³⁴¹

17.2. Konfiskacija imovine i kolonizacija novog stanovništva

Na temelju Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji od 23. kolovoza 1945. godine, Privremena vlada Skupštine Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) provodila je oduzimanje posjeda osobama koje su smatrali protivnicima komunističkog režima. Tako je na području općine Španovica doneseno 297 odluka o konfiskaciji imovine.³⁴² Od konfiskacije nisu bili izuzeti ni potomci boraca NOR-a koji su dobivali materijalnu pomoć, ali povratak imovine nije dobiven. Španovčani su redom proglašavani neprijateljima NOB-a te da su

³³⁶ *Partizanska i komunistička represija i zločini 2*, 621.

³³⁷ Isto, 622.

³³⁸ Isto, 622.

³³⁹ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 169.

³⁴⁰ Isto, 173.

³⁴¹ Isto, 175.

³⁴² Isto, 169.

pobjegli pred NOV sa svog teritorija kao državni neprijatelji.³⁴³ Prilikom konfiskacije imenovani su i provizorni „skrbnici“ nad konfisciranom imovinom, Španovčani Gašpar Abramović i Toma Novinc.³⁴⁴ Jasno je da Španovčani nisu bježali iz svog sela, već su protjerani po partizanskom zauzeću sela te im je od listopada 1942. do kolovoza 1945. godine onemogućavan povratak u selo na više načina. Vršene su već navedene likvidacije povratnika, otprema u logore i raseljavanje po ispražnjenim njemačkim posjedima u Slavoniji.

Osmišljena je i šablonska „eksproprijacija zemljišta“ prema kojoj je na imanja Španovčana naseljavano novo stanovništvo. Kolonizacija je najvećim djelom provedena u prosincu 1945. godine i ožujku 1946. godine. Samo ime sela Španovica je promijenjeno u Novo Selo. Stari naziv postao je tabu tema. „Španovica“ se izgovaralo šapćući ili izbjegavajući tu riječ.³⁴⁵ Prema T. Erjavcu, u preimenovanoj Španovici naseljeno je 58 obitelji. Nacionalni sastav novonaseljenog stanovništva bio je velikom većinom srpski, osim pet hrvatskih, a i u njima su očevi obitelji bili oženjeni Srpkinjama.³⁴⁶ Prema istom autoru, osim srpskog stanovništva, na početku se kolonizacije u Španovicu naselilo i nešto „Bosanaca“, među kojima i Hrvati. Nakon incidenta prilikom kojeg je tamošnji šumski lugar ubio jednog bosanskog Hrvata – partizana, iz sela su iseljeni svi „Bosanci“.³⁴⁷ I ovog se puta pokazalo da u očima komunističke vlasti nije bio kriv napadač, već žrtva koja je zbog svoje nacionalnosti (Hrvat iz Bosne) smatrana prijetnjom za stabilnost vlasti u Novom Selu, čak iako je žrtva bila pripadnik partizanske vojske.

Jedino održavanje veze protjeranih Španovčana sa svojim selom odvijalo se na blagdan Svih svetih kada su Španovčani obilazili grobove u Španovici. Godine 1978. tom su prilikom uhićena trojica muškaraca koji su radi posjeta groblju tri puta ispitivani i pri tome šamarani u pakračkoj policijskoj postaji.³⁴⁸ Nakon tog incidenta prekinuto je posjećivanje španovačkog groblja na navedeni blagdan. Iznimka je bio T. Erjavec kojeg je stanovništvo poznavalo kao veterinara pa je on nastavio posjećivati groblje i do Domovinskog rata.³⁴⁹

Do kraja Drugog svjetskog rata poginulo je i ubijeno ukupno 398 Španovčana,³⁵⁰ a ubijani su često samo na temelju podrijetla jer su ih jugoslavenski komunisti smatrali

³⁴³ Isto, 170.

³⁴⁴ Isto, 172.

³⁴⁵ Isto, 177.

³⁴⁶ Isto, 177.

³⁴⁷ Isto, 177.

³⁴⁸ Isto, 178.

³⁴⁹ Isto, 178.

³⁵⁰ *34 portal*, „Prisjećanje na žrtve i nepravdu u Španovici“ [<https://www.034portal.hr/prisjecanje-na-zrtve-i-nepravdu-u-spanovici-238>] (Pristupljeno 31. 7. 2023.)

nelojalnim stanovništvom. Područje Španovice okupirano je u Domovinskom ratu od strane JNA i srpskih pobunjenika. Selo je oslobođeno akcijom 123. požeške brigade Hrvatske vojske krajem prosinca 1991. godine te je pri tome postrojba postavila tablu s izvornim nazivom sela - Španovica. Povjereništvo Vlade RH za Pakrac prihvatilo je ovakvu spontanu inicijativu i 24. 2. 1992. godine službeno vratilo prvotno ime sela.³⁵¹ Od 1992. godine područje Španovice je nadzirao kanadski bataljun UNPROFOR-a i Hrvatska policija.³⁵² Godine 1999. je u Španovici podignut spomenik žrtvama partizanskog ratnog zločina u Španovici,³⁵³ ali španovački posjedi do sada nisu vraćeni u vlasništvo potomaka preživjelih.³⁵⁴

³⁵¹ ERJAVEC, T., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, 186.

³⁵² Isto, 185.

³⁵³ ERJAVEC, Z., *Španovački rodoslov, Rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, 399.

³⁵⁴ Isto, 8.

18. Zaključak

Partizanski ratni zločin u Španovici odnosi se na zločin koji su počinili jugoslavenski partizani pod rukovodstvom III. operativne zone (III. OZ) Glavnog štaba Hrvatske (GŠH-a) prilikom napada na Španovicu od 4. do 6. listopada 1942. godine, ali i neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Odgovornost za napad snosi rukovodstvo III. OZ. U napadu su sudjelovali Prvi i Drugi slavonski NOP odred i priključeni bataljuni iz Banovine i Moslavine. Zapovjedna odgovornost za napad pripada i zapovjednicima navedenih odreda, bataljuna i četi. U napadu je sudjelovalo oko 2000 partizanskih vojnika. Glavni štab Hrvatske i Vrhovni štab (VŠ) saznali su za napad na Španovicu na temelju Hebrangovog izvješća krajem listopada 1942. godine. Napad je bio dio strategije pojačanog djelovanja partizana na području Slavonije prema zapovijedi GŠH-a i VŠ-a, a sve s ciljem stvaranja većih područja pod kontrolom partizana. U Španovici je na napadnutoj strani poginulo i ubijeno oko 100 vojnika, a ubijeno je i oko 200 Španovčana, među kojima je bilo i pripadnika Pripreme bojne. Na spomeniku žrtvama partizanskog zločina u Španovici popisane su 142 žrtve. Poginulo je 12 partizana, a ranjeno je njih 44.

Povod napadu bilo je odustajanje od napada na Daruvar nakon vijesti o pojačanju vojnih snaga NDH i njemačkih vojnika u tom gradu. Zbog koncentracije velikog broja partizana, vodstvo III. OZ odlučilo je iskoristiti ovu vojnu snagu pa je napadnuta Španovica. Prvi uzrok napada je geografska usječenost Španovice u partizanski osvojeni teritorij. Drugi uzrok je potreba partizana za opskrbom u hrani za nadolazeću zimu jer je selo bilo bogato pa je temeljito opljačkano. Treći uzrok je eliminacija za partizane nepodobnog stanovništva, što je vidljivo iz ubojstava civila, progona mještana i zabrane povratka u selo. Posljedice napada su prošireni i zaokruženi teritorij pod kontrolom partizana u Slavoniji, zatim širenje partizanskog pokreta (osobito među srpskim stanovništvom) i lakša komunikacija slavonskih partizana. Pet dana nakon napada osnovana je Prva (Dvanaesta) slavonska NOU brigada kao izravna posljedica partizanskog uspjeha u Španovici, a rukovodstvo tog napada je unaprijeđeno.

Partizanskim napadom na Španovicu izvršen je ratni zločin iz više razloga. Jugoslavenski partizani su po završetku napada izvršili masovno ubojstvo zarobljenih vojnika, ali i civila. Partizani su u napadu na Španovicu i nakon njega ubijali civile, među kojima i starce, žene i djecu. Spalili su gotovo cijelo selo i crkvu. Selo je opljačkano te je prema partizanskim izvješćima iz sela odvezeno od 450 do 600 kola hrane, raznih predmeta i mnoštvo stoke. Španovčani su izbjegli iz zapaljenog sela te im je zabranjen povratak u selo.

Po partizanskom zauzimanju Pakraca u rujnu 1944. godine i nakon rata, osnivani su logori za Španovčane gdje su bili smješteni i starci, žene i djeca. Nakon Drugog svjetskog rata imovina Španovčana je konfiscirana, selu je promijenjeno ime u Novo Selo, a u španovačke kuće je naseljeno komunistima lojalno stanovništvo, većinski srpske nacionalnosti.

Odgovorni za zločin u Španovici nikad nisu odgovarali za počinjeni zločin. Vraćanjem izvornog imena selu u Domovinskom ratu i podizanjem spomenika 1999. godine nije izvršena potpuna zadovoljština preživjelima i njihovim potomcima. Kako bi minimum zadovoljštine bio izvršen, potrebno je da hrvatska vlast vrati imovinu preživjelim Španovčanima i njihovim potomcima koju im je oduzela jugoslavenska komunistička vlast neposredno po završetku Drugog svjetskog rata, a koja im do sada još nije vraćena.

19. Izvori i literatura

Arhivski izvori

Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond: Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, (HR-HDA-223)

Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Fond: Štab III. operativne zone (1942.-1943.), (HR-HDA-1904)

Držani arhiv Požega, Fond: Narodni odbor kotara Slavonska Požega (1945.-1962.) (HR-DAP-143)

Objavljeni izvori

Dnevnik Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Hrvatske (studen 1941. – studeni 1942.), ANIĆ, Nikola, ur., Časopis za suvremenu povijest, Vol. 15, No. 1, Zagreb, 1983.

Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, knjiga 2, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1963.

Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, knjiga 3, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1964.

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., Dokumenti, Slavonija, Baranja i Srijem, knjiga 2, GEIGER, Vladimir, ur., Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2006.

Radnički i narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolini, HRECKOVSKI, Slavica, ur., Historijski institut Slavonije, Općinski komitet SKH Pakrac i Historijski institut Slavonije, Slavonski brod, 1970.

Tito, strogo povjerljivo, arhivski dokumenti, SIMIĆ, Pero, DESPOT, Zvonimir, ur., Večernji posebni proizvodi, Zagreb, 2010.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, V. sv., knjiga 5, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1954.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, V. sv., knjiga 6, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1954.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, V. sv., knjiga 7, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1954.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, V. sv., knjiga 8, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, V. sv., knjiga 9, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, V. sv., knjiga 10, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, V. sv., knjiga 11, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1955.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, V. sv., knjiga 32, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, IX. sv., knjiga 2, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1961.

Literatura

ANIĆ, Nikola, *Narodnooslobodilačka vojska Hrvatske: 1941.-1945.*, Multigraf: Savez antifašističkih boraca, Zagreb, 2005.

BILANDŽIĆ, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999.

ĐURIĆ, Ljuban, *Banijski partizanski odredi '41.-'45.*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1988.

ERJAVEC, Tonči, GOLDSTEIN, Slavko, ur., *Španovica, kronika nastajanja i nestanka*, Novi liber, Zagreb, 1992.

ERJAVEC, Zvonimir, *Španovački rodoslov, Rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, Tiskara Požega, Požega, 2006.

GREGORIĆ, Pavle, *NOB u sjevero-istočnoj Hrvatskoj 1942. godine*, Stvarnost, Zagreb, 1978.

JONJIĆ, Tomislav, *Hrvatska vanjska politika 1939.-1942.*, Libar, Zagreb, 2000.

KAČAVENDA, Petar, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 1, Partizanska knjiga, Beograd, 1982.

KAČAVENDA, Petar, *Narodni heroji Jugoslavije*, knjiga 2, Partizanska knjiga, Beograd, 1982.

KARANOVIĆ, Vukašin, *Moslavački partizanski odred 1941.-1945.*, Skupština općine Kutina i Općinski odbor SUBNOR-a Kutina, Kutina, 1981.

KOKOT, Jovan, *Dvanaesta proleterska slavonska brigada*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1987.

KOMARICA, Slavko, ODIĆ, Slavko, *Zašto Jasenovac nije oslobođen*, IROS Zagreb i MEDITOR – PROM Zagreb, Zagreb, 2008.

MIŠKOVIĆ, Ivan, BADER, Andrej, *General iz Premanture*, knjiga 1, Općina Medulin, Medulin, 2019.

Vojna Enciklopedija, ŠILJEGOVIĆ, Boško, ur., IV. sv., Redakcija vojne enciklopedije, Beograd, 1961..

Vojna Enciklopedija, ŠILJEGOVIĆ, Boško, ur., V. sv., Redakcija vojne enciklopedije, Beograd, 1962.

34 portal, „Prisjećanje na žrtve i nepravdu u Španovici“

[<https://www.034portal.hr/prisjecanje-na-zrtve-i-nepravdu-u-spanovici-238>] (Pristupljeno 31. 7. 2023.)

Portal Hrvatskoga kulturnog vijeća, BOROVIČAK, Damir, „Hrvatski sabore, vrati nam Španovicu“, 2011. [<https://www.hkv.hr/reportae/d-borovak/9259-reportaa-qhrvatski-sabore-vrati-nam-panovicuq.html>] (Pristupljeno 28. 7. 2023.)

Zahvaljujem mentoru doc. dr. sc. Vladimiru Šumanoviću na susretljivosti, dostupnosti i stručnoj pomoći tijekom izrade diplomskog rada.